

2

नाट्यशास्त्रस्य संक्षिप्तपरिचयः

टिप्पणी

दृश्यकाव्ये रूपकाः, नाटकाः इत्यादयः सन्ति, येषु वयं संस्कृतस्य नाट्यस्य दीर्घकालं यावत् निष्कासनस्य सारं प्राप्नुमः। दृश्यादिषु वर्गेषु लोकः केन्द्रे अभवत्। संस्कृतनाट्यग्रन्थेषु उल्लिखितरूपक-उपुपक-प्रकारानुसारं नाट्यलेखाः अपि प्राप्यन्ते। शास्त्रं प्रयोगश्च परस्परं अनुसरणं कुर्वन्तः एव भवन्ति। क्वचित् शास्त्रानुसारं रूपकाः निर्मायन्ते कदाचित् प्रयोगं दृष्ट्वा लिपिकृतं भवति। नाट्यशास्त्रे प्रस्तावितानां सिद्धान्तानाम् आधारेण नाट्यसाहित्यस्य समीक्षात्मकं विश्लेषणं क्रियते। अस्मिन् पाठे नाट्यशास्त्रस्य संक्षिप्तपरिचयस्य चर्चा करिष्यामः।

शिक्षणपरिणामाः

एतत् पाठम् अधीत्य भवन्तः-

- काव्यस्य सामान्यपरिचयं जानन्ति;
- नाट्यशास्त्रस्य सृष्टिकालं जानन्ति;
- नाट्यशास्त्रस्य परम्परां जानन्ति;
- नाट्यशास्त्रस्य व्याख्याकारान् जानन्ति;
- नाट्यशास्त्रस्य स्वरूपं ज्ञातव्यम्;
- नाट्यशास्त्रस्य विषयं जानन्ति;
- नाट्यशास्त्रस्य प्रयोजनं जानन्ति;
- संस्कृतनाट्यस्य उत्पत्तिसिद्धान्तान् जानन्ति;

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

- नाट्यायां जगतः (लोकस्य) स्वरूपं ज्ञातव्यम्;
- नाट्यस्य सर्ववर्णिकातं (सर्वजनानाम् नाट्यम्) ज्ञातव्यम्;
- नाट्यशास्त्रे जगतः (लोकस्य) प्रामाणिकतां जानन्ति;
- नाट्यशास्त्रे दत्तं नाट्यसिद्धान्तं जानन्ति; तथा
- नाट्यस्य स्वरूपस्य दृष्ट्या कथायाः (कथानकस्य) भेदं ज्ञातव्यम्।

2.1 काव्यस्य सामान्यपरिचयः

भारतीयकाव्यस्य मूलस्रोतः वैदिककाव्यम्। यथा अस्माकं धर्मदर्शनग्रन्थानां उत्पत्तिबीजानि वेदेषु एव सन्ति, तथैव संस्कृतकाव्यपरम्परायाः वेदात् उत्पत्तिः इति मन्तव्यं युक्तम्। राजशेखरः अलङ्कारशास्त्रस्य सप्तमवेदत्वेन अपि महिमामति। न केवलमेतत्, ते स्वस्य अलङ्कारशास्त्राधारेण ऋग्वेदमन्त्रव्याख्यायाः प्रामाणिकताम्, उपयोगितां च स्थापयन्ति। संस्कृतकाव्यस्य पृष्ठभूमितः वेदानां दृढा आधारः मनसि स्थापितः आसीत्। राजशेखरः साहित्यं पञ्चमं विद्यां चतुर्णां विद्यानां परमं रसं च आहूतवान्।

श्रव्यकाव्यं दृश्यकाव्यं च इति द्विधा विकसितस्य अस्य साहित्यज्ञानस्य मनोहरभागः काव्यः अस्ति। श्रव्य-काव्य-वर्गे अन्तर्गतं काव्य-गद्य-रचना, यथा महाकाव्यं, खण्डकाव्यं, मुक्तककाव्यं इत्यादयः छन्दोबद्धं काव्यं तथा कथा, आख्यानः, उपन्यासः इत्यादयः गद्याः सन्ति।

एवं प्रकारेण काव्यरचनायाः कारणे प्रयोजने वा जनाः केन्द्रे भवन्ति। अतः लोकशास्त्रस्य लोकव्यवहारस्य च ज्ञानं आवश्यकम्।

सुखरूपेण ईश्वरस्य भागः भूत्वा मानवस्य सर्वाणि कार्याणि केवलं सुखाय एव क्रियन्ते। अनेकसामग्रीसंयोजनेषु ललितकलानां महत्त्वं न गुप्तम्। तेषु अपि काव्यस्य महत्त्वं न संशयः। यद्यपि, वेदपुराणानि अपि अस्यां दिशि गच्छन्ति। परन्तु तेषां मार्गाः तुल्यकालिकरूपेण भिन्नाः सन्ति। वेदाः प्रभुसम्मिताः पुराणाः सुहृतसम्मिताः। 'कान्त' इव उपदेशं कुर्वती काव्यस्य अवहेलना केवलं न सम्भवति। पुरुषार्थं चातुस्य प्राप्तिः सत्काव्यपाठेन विनयशीलानाम् अपि सुलभतया सम्भवति। काव्यं अन्यान् सर्वान् रागान् अवहेलयति। इन्द्रियसंनिकर्षस्य आधारेण द्वौ वर्गौ कृतौ-श्रव्यदृश्यौ च। परिनिवृत्तेः तात्कालिकः अनुभवः केवलं दृश्यकाव्यस्य माध्यमेन एव प्राप्तुं शक्यते। अधिनियमस्य कारणात् अस्य नाम अपि रूपक-तद्गुणोपपत्तुरूपकम्।

देवनामिदममनन्ति मुनयः शान्तं ऋतं चक्षौषं,
रुद्रेनादमुमकृत्यतिकरे स्वांगे विभक्तं द्विधा।

त्रैगुन्योद्भवमात्र लोकचरितं ननरसं दृष्यते,
नाट्यं भिन्नरुचेरजनस्य बहुधाप्येकं समराधनम्।

नाट्यम् इति ऋषयः देवानां कृते शान्तिपूर्णं यज्ञयज्ञं मन्यन्ते। शिवजी-उमासंयुक्ते स्वशरीरे द्विधा विभक्तवान् अर्थात् नाट्यासहितनृत्येषु ताण्डवः शिवजीना प्रयुक्तः, लास्यः पार्वत्या च प्रयुक्तः। नाटके गुणत्रयात् उत्पन्नं विविधं लोककथा दृश्यते। जगतः प्राणिनः भिन्नाः सन्ति, परन्तु नाटकं बहुधा अद्वितीयम् अस्ति।

टिप्पणी

2.2 नाट्यशास्त्रस्य सृष्टिकालः

नाट्यशास्त्रस्य कालनिर्धारणं एकः जटिलः समस्या अस्ति। भारतीयपरम्परा भरतः नाट्यशास्त्रस्य रचयिता इति मन्यते। परन्तु भारतीय-इतिहासस्य अनेकभरतानां अस्तित्वेन कालनिर्धारणे भ्रमः उत्पद्यते। अत्र वयं भारतीयपाश्चात्यविद्वानानां प्राचीनग्रन्थानां, विश्वासानां च विश्लेषणेन सह आन्तरिकबाह्यप्रमाणधारेण नाट्यशास्त्रस्य कालनिर्धारणाय प्रयतेम।

नाट्यशास्त्रस्य कालनिर्धारणाय विविधप्रकारस्य आन्तरिकबाह्यसामग्रीणां समीक्षा आवश्यकी भवति। नाट्यशास्त्रे एव आन्तरिकसाक्ष्यार्थं महत्त्वपूर्णं प्रचारसामग्री च उपलभ्यते। तस्मिन् आर्याणां वैदिककालस्य देवानां, विविधजातीयमण्डलानां, भिन्नभाषा, सभ्यता, शिष्टाचारः, काव्यशास्त्रादीनां च विवरणम् अपि अस्माकं समीक्षायाः व्याप्तेः अन्तः आगच्छति। एतेषां आन्तरिकसाक्ष्याणां अतिरिक्तं भारतनाट्यशास्त्रयोः अन्येषु ग्रन्थेषु शिलालेखेषु च उल्लिखितानां प्रत्यक्षपरोक्षप्रभावानाम् तुलनात्मकसमीक्षा अपि कालनिर्धारणे सहायकं भवति।

2.2.1 भारतीयपाश्चात्यविद्वानानां विश्वासाः

नाट्यशास्त्रस्य अध्यायानां प्रथमः सम्पादकः फ्रांसीसी विद्वान् पी. रेग्नो तस्य शिष्यः जे. हर प्रसाद शास्त्री इत्यनेन नाट्यशास्त्रकालः रेग्नो इत्यस्य सदृशः पूर्वद्वितीयशताब्दी इति मन्यते। अस्य जूनागढस्य शिलालेखस्य नाट्यशास्त्रे प्रयुक्तानां सुग्रीहितमनन् भद्रमुखशब्दानां च साम्यस्य आधारेण प्रो. परन्तु केनमहोदयः प्रो.लेवी इत्यस्य मतेन सह सहमतः न दृश्यते तथा च वदति यत् शब्दसादृश्याधारेण नाट्यशास्त्रेण तस्य सृष्टिकालस्य द्वितीयशताब्दी इति विचारः उचितः न दृश्यते यतोहि एतानि अपि सम्भवति नाट्यशास्त्रे प्रथमवारं शब्दाः प्रयुक्ताः ततः शिलालेखेषु नीताः। नेपालश-महाराष्ट्रशास्त्र-शब्दाधारेण दिनेश-सरकारानुसारेण द्वितीयशताब्द्याः पूर्वं इति मन्तव्यम् प्रयागस्तम्भशिलालेखे ऐहोले शिलालेखे च प्राप्यमाणस्य शब्दस्य प्रथमोल्लेखस्य आधारेण द्वितीयशताब्द्याः अनन्तरं इति मन्यते। किन्तु केनमहोदयः कथयति यत् सृष्टिकाले नेपालश-महाराष्ट्रशास्त्रयोः शब्दानां उल्लेखात् तेन शब्दाः ततः पूर्वं न आसन् इति वक्तुं न शक्यते। 'महाराष्ट्री' इति शब्दस्य उल्लेखः २०० ईपू नानाघाटशिलालेखे अस्ति। द्वितीयं प्रवर्सेन लिखितेषु सेतुबन्धकाव्येषु विंशतिरूपेण महाराष्ट्री प्राकृतस्य प्रयोगः कृतः अस्ति, यस्मात् सहजतया अनुमानं कर्तुं शक्यते यत् महाराष्ट्री प्राकृतस्य प्रयोगं कुर्वन्तः मराठीजिल्हाः एतेषां

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

शिलालेखानां निर्माणसमयात् शताब्दपूर्वं भवितव्यम् इति। अतः केनमहोदयस्य मते द्वितीयशताब्द्याः अनन्तरं नाट्यशास्त्रस्य रचनाकालः स्वीक्रियितुं न शक्यते।

कर्णेलः जैकोबः ए.बी.कीथः च तृतीयशताब्द्यां नाट्यशास्त्रस्य निर्माणस्य तिथिं स्वीकुर्वन्ति। भाषाविज्ञानस्य, गद्यस्य, भौगोलिकतथ्यस्य इत्यादीनां आधारेण डॉ. मनमोहनघोषः नाट्यशास्त्रस्य प्रवर्तनसमयं प्रथमशताब्द्याः ई.पू.तः द्वितीयशताब्द्याः ई.पू. नाट्यशास्त्रस्य अधिकारिणः विद्वांसः, कविः रामकृष्णः नाट्यशास्त्रस्य समयं ५०० ई.पू. मन्यते।

2.2.2 अन्तः प्रमाणम्

नाट्यशास्त्रे नानाविषयविमर्शप्रसङ्गे प्राचीनकालस्य अनेके आचार्यग्रन्थाः उल्लिखिताः सन्ति। ताण्डुसम्बन्धे अङ्घारस्य व्याख्यायाः सन्दर्भे ध्रुवगन्धर्वयोः सम्बन्धे नारदस्य, अर्थशास्त्रस्य सम्बन्धे बृहस्पतिः, गृहनिर्माणस्य वास्तुशास्त्रस्य च सम्बन्धे विश्वकर्मा, शब्दलक्षणस्य सम्बन्धे पूर्वाचार्यपुराणकामतन्त्रस्य उल्लेखः कृतः अस्ति नाट्यशास्त्रे एतेषां प्राचीनाचार्यानां नामानां तेषां ग्रन्थानां च उल्लेखात् निश्चयेन ज्ञायते यत् नाट्यशास्त्रस्य रचनाकालपर्यन्तं एतेषां आचार्याणां महती यशः प्राप्ता, तावत्पर्यन्तं तेषां मतं स्वीकृतं जातम् आसीत्। एतेन तेषां प्राचीनगुरुणां नाट्यशास्त्रस्य च प्राचीनत्वं स्पष्टतया सूचितम्।

भरतश्च तण्डुः - तण्डुः भरतस्य आचार्यः तथा ताण्डवनृत्यस्य अभ्यासकः, अंगहारस्य, रेचकस्य, नृत्यप्रदर्शनस्य च प्रथमः प्रवक्ता नाट्यशिक्षकः च आसीत्। तेन भरताय शिवस्य आज्ञानुसारं करणरेचकयुक्तानि अङ्गहाराः उपदिष्टाः आसन् ताण्डुः ईपू षष्ठशताब्द्याः कालः अस्ति। अतः भरतस्य समयः पूर्वपञ्चमशताब्दी एव भवितुमर्हति। बृहस्पतेः ग्रन्थः अनुपलब्धः, किन्तु नाट्यशास्त्रे, अर्थशास्त्रे, कामसूत्रे च सः आचार्यत्वेन उल्लिखितः अस्ति। भरत-अर्णवः बृहस्पतेः अनुसारं हस्तप्रयोगस्य वर्णनं करोति। बृहस्पतेः कालः ईपू षष्ठशताब्द्याः परितः इति मन्यते, अतः भरतस्य समयः पूर्वपञ्चमशताब्द्याः वा ततः परं वा इति मन्तव्यम्।

भाषाशैली- नाट्यशास्त्रे प्राप्यमाणस्य संस्कृतस्य प्राकृतभाषायाः च रूपम् अश्वघोषस्य काव्येषु प्रयुक्ता प्राकृतभाषायाः पश्चात् इति दृश्यते। अस्य प्रमाणस्य आधारेण नाट्यशास्त्रस्य रचनाकालः चतुर्थशताब्द्याः पूर्वं प्रथमशताब्द्याः अनन्तरं च इति मन्यते। परन्तु नाट्यशास्त्रस्य आर्य-कारिक-भारत्वक्य-नन्दी-आदि-विविध-घटनानां वर्णने यत् संस्कृतभाषारूपं दृश्यते तस्य आधारेण रेनॉल्ड्स-महोदयः नाट्यशास्त्रस्य निर्माणकालं प्रथमशताब्द्याः प्रारम्भिककालः इति मन्यते क्रि.श. नाट्यशास्त्रे अनुवंश्यायः, सूत्रानुविधायः, श्लोकबादकारिकाः, गद्यः, सूत्रः, सूत्रभाष्यः च इति रूपेण नाट्यशास्त्रे उपलब्धाः शैल्याः विविधाः नाट्यशास्त्रस्य प्राचीनतां सूचयन्ति।

अलंकाराणी- नाट्यशास्त्रे उपमा, रूपकः, दीपकः, यमकः इत्यादयः एतेषां चत्वारि अलङ्काराणां चर्चा कृता अस्ति। यत्र भामह-दण्डी-काले षष्ठशताब्दपर्यन्तं क्रमेण वर्धमानः आसीत्, तेषां संख्या चत्वारिंशत् यावत् अभवत्। एवं नाट्यशास्त्रे कुलचतुर्णां अलङ्कारप्रयोगः तस्य प्राचीनत्वस्य सूचकः।

महाग्रामणि- नाट्यशास्त्रे 'महाग्रामणि' शब्दस्य अर्थः ग्रामदेवता अस्ति। अभिनवगुप्तः तस्य व्याख्यां 'गणपतिः' इति करोति, परन्तु मनमोहनघोषः अभिनवस्य आधारेण महाग्रामणीयाः अर्थं गणपतित्वेन न स्वीकुर्वति। गणेशस्य हिन्दुदेवता इति उल्लेखस्य अभावेन ज्ञायते यत् नाट्यशास्त्रस्य रचना तस्मिन् प्राचीनकाले एव अभवत् यदा गणेशः देवत्वेन कल्पितः अपि नासीत्।

2.2.3 बाह्यप्रमाणम्

नाट्यशास्त्रं कालिदासश्च- विक्रमोर्वशियायां महाकविः कालिदासः भरतं नाट्यशास्त्रस्य प्रवर्तकः, अष्टरसानां प्रतिपादकः, देवानां सम्मुखे अभिनयस्य प्रयोक्ता च इति उक्तवान्, नाटकस्य अष्टराश्रितत्वस्य च स्पष्टतया उल्लेखं कृतवान् अस्ति। रघुवंशम् इत्यस्मिन् नाट्यशास्त्रे प्रस्ताविते नायिकाभेदस्य आधारेण खण्डिता नायिकायाः वर्णनं कृतम् अस्ति। तथा च रघुवंशे नाट्यशास्त्रे अङ्गसत्त्ववाचनश्रयनृत्यस्य कुमारसंभवे च सन्ध्यङ्गललिताङ्घराप्रयोगः कृतः। एतेन कालिदासस्य कृतीनां विषये नाट्यशास्त्रं बहुपूर्वमेव स्थापितं इति सिद्धं भवति, अतः नाट्यशास्त्रस्य निर्माणं कालिदासस्य पूर्वं आसीत् इति स्पष्टम्।

नाट्यशास्त्रं अश्वघोषं च- अश्वघोषस्य 'शरीपुत्रप्रकरणम्' नाट्यशास्त्रे चित्रितस्य प्राकरणनामकस्य रूपकस्य अधिकप्रभावं प्रतिबिम्बयति। अतः अश्वघोषस्य अयं प्रकरणः उपर्युक्तस्य नाट्यशास्त्रस्य प्रकरणस्य शिल्पस्य प्रभावं प्राप्नोति। अश्वघोषः समयः प्रथमशताब्दी इति गणयितुं शक्यते। अतः अस्मात् पूर्वं नाट्यशास्त्रं रचितं स्यात्।

नाट्यशास्त्रं गाथासप्तशती च- हाले गाथासप्तशतीयां उपगुह्य-शुङ्गारभिनयस्य तुलना नाट्यशास्त्रस्य पोर्वरङ्गेन (नाटकमञ्चनस्य पूर्वक्रियाः) कृता अस्ति। नाट्यशास्त्रस्य पञ्चमे अध्याये पूर्वाङ्गस्य चर्चा कृता अस्ति। गाथासप्तशती २००-४०० ई.पर्यन्तं रचिता इति मन्यते। अतः अस्मात् पूर्वं नाट्यशास्त्रं रचितं स्यात्।

नाट्यशास्त्रस्मृतिसाहित्यं च- याज्ञवल्क्यस्मृतौ भरतस्य स्पष्टोल्लेखः अस्ति। एतदतिरिक्तं याज्ञवल्क्यस्मृतौ प्राप्यमाणानां मद्रक-अपरन्तक-उल्लोप्यक-प्रकारी-रोविन्दक-ओवेनक-उत्तर-इत्यादीनां सप्तविधानाम् अवैदिकगीतानां नाम नाट्यशास्त्रानुसारम् अस्ति। एतानि घटनानि यागवल्क्यस्मृतौ नाट्यशास्त्रात् संगृहीतानि दृश्यन्ते। अस्य आधारेण ख्रीष्टस्य प्रथमद्वितीयशतकस्य अनन्तरं नाट्यशास्त्रस्य कालः विचारयितुं न शक्यते।

नाट्यशास्त्राग्निपुराणश्च- अग्निपुराणे काव्यनाट्यविषयाणां विस्तृतविमर्शः अस्ति। अग्निपुराणे वर्णितस्य नाटकस्य विषयस्य नाट्यशास्त्रेण सह बहु साम्यं वर्तते। एतां सादृश्यं दृष्ट्वा काव्यप्रकाशदर्शस्य रचयिता महेश्वरः प्रस्तावम् अकरोत् यत् भारतेन केवलं रसपूर्णकाव्यप्रवणतायाः माध्यमेन युवाराजकुमारान् अलङ्कारशास्त्रे प्रवर्तयितुं एव अग्निपुराणात् उद्धृत्य अलङ्कारशास्त्रस्य प्रस्तावः कृतः। तथैव कृष्णानन्दिनी इत्यस्य साहित्य-कौमुदी-भाष्ये विद्याभूषणेन अग्निपुराणे दृष्टसाहित्यप्रक्रियायाः आधारेण भारतेन कारिकासु नाट्यशास्त्रस्य रचना कृता इति प्रस्तावः कृतः। तस्याः एव परम्परायाः समर्थकेन सिल्वा लेवी इत्यनेन अपि नाट्यशास्त्रस्य कारिकाः संक्षेपेण

टिप्पणी

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

अग्निपुराणात् गृहीताः इति प्रस्तावः कृतः। उपर्युक्तैः उद्धरणैः ज्ञायते यत् भारतेन अग्निपुराणं उपग्रन्थं कृत्वा नाट्यशास्त्रस्य विकासः कृतः। एवं नाट्यशास्त्रः काव्यविषयाणां कृते अग्निपुराणस्य ऋणी अस्ति।

परन्तु केनमहोदयः उपर्युक्तमतेन सह न सहमतः। अग्निपुराणकाले वृत्तिविमर्शप्रसङ्गे भरतस्य उल्लेखः कृतः इति आह। अतः एतत् पारम्परिकं प्रत्ययम् अङ्गीकृत्य अग्निपुराणात् पूर्वं नाट्यशास्त्रस्य अस्तित्वं सिद्धं भवति। अग्निपुराणकालः तृतीय-चतुर्थशताब्द्याः मध्ये इति मन्यते। अतः नाट्यशास्त्रस्य रचनाकालः द्वितीयशताब्द्याः पूर्वं भवेत्।

नाट्यशास्त्रं अग्निपुराणं च विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्- विष्णुधर्मोत्तरपुराणे नाट्यशास्त्रे च प्रस्तावितानां नाट्यविषयाणां तुलनायां विष्णुधर्मोत्तरपुराणे नाट्यशास्त्रस्य स्पष्टः प्रभावः इति ज्ञायते। अतः विष्णुधर्मोत्तरपुराणात् बहुपूर्वं नाट्यशास्त्रं रचितं स्यात्। डॉ. सुशीलकुमारः यः मन्यते यत् विष्णुधर्मोत्तरपुराणकालः ४०० ईपूतः परं ५०० ईपूपूर्वं च अस्ति। अस्य प्रस्तावनायाः लेखकः डॉ. पारसनाथ द्विवेदी विष्णुधर्मोत्तर-पुराणस्य रचनाकालं ४००-५०० ई. मध्ये इति मन्यते। अतः अस्मात् पूर्वं कतिपयानि शताब्दानि अर्थात् द्वितीयशताब्द्याः परितः नाट्यशास्त्रस्य निर्माणकालस्य विचारः तार्किकः प्रतीयते।

उपर्युक्तप्रमाणानाम् अध्ययनानन्तरं अश्वघोष-कालिदास-भास-अग्निपुराण-नाट्यशास्त्र-प्रत्ययानां स्थापनात् पूर्वं नाट्यशास्त्रस्य पूर्णतया अस्तित्वं प्राप्तम् इति अनुमानं कर्तुं शक्यते। अत एव अश्वघोषः, कालिदासः, भासः इत्यादयः तेन प्रभाविताः भूत्वा स्वग्रन्थेषु तस्य प्रत्ययान् स्वीकृतवन्तः भवेयुः। नाट्यशास्त्रस्य प्राधिकारी रामकृष्णकविः विस्तृतचिन्तनानन्तरं नाट्यशास्त्रस्य निर्माणकालं पूर्वपञ्चमशतकं मन्यते। ऐतिहासिकसाक्ष्यमाश्रित्य सुमतिः भरतस्य पुत्रः इति वक्तुं शक्यते। भारतेन तं शिक्षाप्राप्त्यर्थं नन्दिकेश्वरं प्रेषितम् आसीत्, नन्दिकेश्वरः प्रेम्णा तं पाठयति स्म। अस्मात् भारतः नन्दिकेश्वरस्य समकालीनः पूर्ववर्ती आसीत् इति भासते। अत एव सः स्वपुत्रं शिक्षणार्थं तस्य समीपं प्रेषितवान् स्यात्। नन्दिकेश्वरस्य समयः ईपू षष्ठशताब्द्याः समीपे इति मन्यते। अतः ईपू पञ्चमे शतके तदनन्तरं नाट्यशास्त्रस्य रचना आरब्धा आसीत्। नाट्यशास्त्रस्य सूत्रशैली अपि एतस्य पुष्टिं करोति। नाट्यशास्त्रस्य वर्तमानरूपं प्रथमशतके एव प्रादुर्भूतं स्यात्। एवं नाट्यशास्त्रस्य सृष्टिकालः पूर्वपञ्चमशताब्द्याः प्रथमशतकपर्यन्तं गणयितुं शक्यते।

पाठगतप्रश्नाः 2.1

1. कर्णेलः जैकोबः नाट्यशास्त्रस्य सृष्टिकालस्य कदा विचारयति?
2. कस्य मते नाट्यशास्त्रस्य सृष्टिकालः 500 ईपू?
3. नाट्यशास्त्रे कति अलङ्काराः उल्लिखिताः सन्ति?

4. महाग्रामणिशब्दः किं निर्दिशति?
5. 'शरीपुत्रप्रकरण' इति पुस्तकं केन लिखितम्?
6. 'गाथासप्तशती' रचनाकालः कदा भवति?

2.3 नाट्यशास्त्र-परम्परा

नाट्यशास्त्रे अपि सन्दर्भे बहूनां आचार्याणां उल्लेखः अस्ति, येन एतेषां आचार्याणां भरतपूर्वत्वस्य सूचकम् अस्ति। अस्मिन् सन्दर्भे शब्दचिह्नप्रसङ्गे पूर्वाचार्यस्य, गन्धर्वस्य सन्दर्भे स्वातिस्य, अनुप्रासस्य सन्दर्भे अङ्गहारस्य, करणस्य सन्दर्भे ताण्डु-नन्दी इत्यस्य च उल्लेखः भवति तथा च बृहस्पतिः मानवगुणस्य सन्दर्भे आचार्यः इति उल्लिखितः अस्ति। नाट्यनिर्माणप्रसङ्गातिरिक्तं भरतेन प्रायः शतं पुत्राणां उल्लेखः कृतः, येषु नाट्यसाधकाः शास्त्रदीक्षकाः च पुत्राः अपि उल्लिखिताः सन्ति। एतेषु पुत्रेषु कोहलः, दत्तिलः, अश्मकुत्तबदरायणः, शतकर्णी च आचार्यः इति नाम्ना प्रसिद्धाः सन्ति।

2.3.1 भारतमुनिसमकालीनाः नाटककाराः

आचार्यकोहलः नाट्यशास्त्रे उल्लिखितेषु भारतपुत्रेषु कोहलः प्रथमः अस्ति। नाट्यशास्त्रस्य प्रथमाध्याये भरतपुत्रेषु कोहलस्य सामान्योल्लेखः अस्ति, परन्तु नाट्यशास्त्रस्य अन्तिमे अध्याये कोहलस्य आचार्यत्वेन भरतस्य उत्तराधिकारी इति वर्णनं कृतम् अस्ति। आचार्यकोहलः सङ्गीतनृत्य-अभिनय-सम्बद्धान् स्वतन्त्रग्रन्थान् रचितवान् आसीत्।

नन्दी वा नचिनः नन्दी भरतमुनिस्य ताण्डवगुरुत्वेन नाट्यशास्त्रे उल्लिखितः नन्दिकेश्वरः।

तुम्बुरुः -तुम्बुरुः नृत्यसङ्गीतस्य प्रसिद्धः शिक्षकः पौराणिकव्यक्तित्वं च अस्ति। तुम्बुरुः नाट्यशास्त्रे रेचक-करण-अङ्गहार-सङ्गीत-प्रसङ्गे उल्लिखितः अस्ति।

कश्यपः - कोहल इव कश्यपमुनिः अपि भरताचार्यस्य समकालीनसङ्गीतं नाटककारः च आसीत्। आचार्य अभिनवगुप्तस्य अभिनवभारतीयां कश्यपेन लिखितेषु राग-विभिन्नकैशिक-तक्क-सौवीर-मालवकैशिक-विषये उद्धरणाः सन्ति।

दत्तिलः दत्तिलः वा दन्तिला वा भरतमुनिस्य समकालीनलेखकाः अपि आसन्। दत्तिलः नाट्यसङ्गीतस्य प्रामाणिकः लेखकः आसीत्। भरतमुनिपुत्रशतेषु कोहलस्य अनन्तरं दत्तिलः आगच्छति।

नख्कुटा अश्मकुटा च - एतौ आचार्यौ नाट्यशास्त्रे भरतपुत्र इति उल्लिखितौ।

टिप्पणी

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

बदरायणः शतकर्णी च- नाट्यशास्त्रे बदरायणस्य भरतपुत्र इति उल्लेखः कृतः अस्ति। एवं प्रकारेण भरतपुत्रस्य आचार्यः अत्र व्याख्यातः, ते भरतमुनिसमकालीनाः आसन् इति स्पष्टम्।

2.2.2 मध्ययुगीन-नाट्यविद्वान् आचार्यः

आचार्य अभिनवगुप्तः स्वस्य नाट्यशास्त्रव्याख्यायां विशाखिल-चारायण-कात्यायन-राहुल-गर्ग-शाक्लिनगर्भ-घण्टक-नाट्यकार-हर्ष-मातृगुप्ताचार्य-सुबन्धु-आदिभ्यः उद्धरणं दत्तवान् अस्ति। यस्य कारणात् तेषां नाटकविज्ञानस्य विषये किञ्चित् कार्यं लिखितम् इति अनुमानं कर्तुं शक्यते।

2.3.3 भरतस्य नाट्यशास्त्रस्य व्याख्याकाराः

भरतमुनिस्य नाट्यशास्त्रस्य भाष्याणि अनेकेषां आचार्यैः लिखितानि आसन् सम्प्रति केवलम् अभिनवभारती एव उपलभ्यते, यस्य माध्यमेन नाट्यशास्त्र-वर्तकी-स्वतन्त्र-नाट्य-निर्माणानां विषये लिखितव्याख्यानानां विषये ज्ञानं प्राप्नुमः। आचार्य अभिनवगुप्तः उदभट्टं नाट्यशास्त्रस्य व्याख्याकारं मन्यते स्म, यस्य समर्थनं शर्गदेवस्य संगीत-रत्नाकरस्य अपि अस्ति। संगीतरत्नाकरः अपि कीर्तिधराचार्यस्य नाट्यशास्त्रस्य व्याख्याकारः इति वर्णितवान् एतदतिरिक्तं भट्टलोल्लटः, श्रीशङ्कुः, भट्टनायकः, अभिनवगुप्तः च नाट्यशास्त्रस्य व्याख्याकारत्वेन उल्लेखिताः सन्ति। अभिनवगुप्तस्य मते भट्टयन्त्रः अपि नाट्यशास्त्रस्य व्याख्याकारः आसीत्। परवर्तीकृतेभ्यः अन्येभ्यः केषुचिद् आचार्येभ्यः अपि नाट्यशास्त्रविषये व्याख्यानलेखनस्य विवरणं दृश्यते।

भट्टलोल्लटः - आचार्य अभिनवगुप्तः भट्ट लोल्लटस्य मतं प्रस्तुत्य तस्य आलोचनां कृतवान् अस्ति। रससूत्रव्याख्याने सः उत्पत्तिवादिति स्मृतः। अपराजितस्य पुत्रत्वात् भट्ट लोल्लटः अपराजित इति नाम्ना अपि प्रसिद्धः आसीत्। राजशेखरस्य काव्ये अपराजितेः नाम्ना यत् उद्धरणं दत्तं तत् भट्टलोल्लाटा इति नाम्ना हेमचन्द्रेण प्रेरितम् अस्ति।

श्रीशङ्कुः - रससूत्रस्य व्याख्याकारः कश्मीरनिवासी विद्वान् श्रीशङ्कुः अनुमतिवादिन आचार्यः इति मन्यते।

भट्टनायकः - नाट्यशास्त्रस्य व्याख्याकारत्वेन भट्टनायकस्य नाम रससूत्रस्य व्याख्यानक्रमे सामान्यीकरणस्य मूलप्रवर्तकत्वेन भुक्तिवादस्य/भुक्तिवादीप्रवर्तकत्वेन च प्रसिद्धम् अस्ति।

अन्ये टीकाकाराः - अभिनवभारतीयां अभिनवगुप्तेन भट्टयन्त्रस्य कीर्तिधरस्य नान्यदेवस्य भट्टतोतस्य च मतं नाट्यशास्त्रविषये तेषां गम्भीरप्रत्ययानां च उद्धृत्य तान् नाट्यशास्त्रस्य प्राचीनभाष्यकारत्वेन मन्यते।

आचार्य अभिनवगुप्तपादः - आचार्य अभिनवगुप्तपादः काव्यशास्त्रं नाटकं च विहाय दर्शनशास्त्रस्य तांत्रिकशास्त्रस्य च महान् विद्वान् आसीत्। मध्ययुगीनभारतस्य विद्वान्शृङ्खलायां मध्यमरत्नवत् अद्वितीयं व्यक्तित्वं च आसीत्। अभिनवगुप्तः यद्यपि काश्मीर-नगरस्य निवासी आसीत् तथापि तस्य पूर्वजाः कन्नौज-नगरस्य समीपे अन्तरवेदी-नगरस्य निवासिनः आसन्। अभिनवगुप्तस्य

शासनात् प्रायः २०० वर्षपूर्वं तस्य पूर्वजः अत्रिगुप्तः कन्नौजतः आगत्य काश्मीरे निवसति स्म यतः सः तत्कालीनस्य कश्मीरस्य शासकेन यशोवर्मेण कन्नौजतः आमन्त्रितः आसीत्। सः अत्रिगुप्तं वितस्तातटे सुन्दरं भवनं, मनोहरं च दत्त्वा निवसति स्म। पश्चात् तस्य वंशे वराहगुप्तः अभिनवस्य पितामहः आसीत्। वराहगुप्तस्य पुत्रः नरसिंहगुप्तः यस्य अन्यः नाम चुखुलकः आसीत्।

तस्य मातुलस्य नाम वामन गुप्तः आसीत्। वामनः गुप्तकविः आसीत्, यस्य एकः श्लोकः अभिनवः अपि सन्दर्भे उद्धृतवान् अस्ति। नरसिंहगुप्तस्य पुत्रः अभिनवगुप्तः आसीत्। तस्य मातुः नाम विमलकला आसीत्। तस्य वंशः शिवभक्त्या प्रसिद्धः आसीत्। तस्य साहित्यविषये पुस्तकद्वयं उपलभ्यते। एकः ध्वन्यलोकलोचनः अपरः अभिनवभारती।

2.3.4 नाट्यसाहित्यस्य परवर्ती लेखकाः

धनञ्जयः- धनञ्जयः दशमशतकस्य अन्तिमचतुर्थांशे दशरूपकस्य रचनां कृतवान्। नाट्यशास्त्रे विद्यमानसामग्रीणाम् आधारेण दृश्यविषयेण सह केवलं रूपव्याख्यानसम्बद्धानां तत्त्वानां विवरणं दत्तम्। एतस्मिन्नुत्तरे ये नाटकप्रबन्धाः रच्यन्ते स्म, तेषां परम्परायां धनञ्जयः प्रमुखः आसीत्। सः विष्णुपुत्रस्य मालवस्य परमरावंशस्य शासकस्य मुञ्ज वाक्पतिराज-द्वितीयस्य (पृथ्वीवल्लभस्य) राज्यसभायाः पण्डितः आसीत्। तस्य भ्रात्रा दशरूपकविषये अवलोकवृत्तिः लिखिता यस्मिन् धनिकेः लक्षणं उदाहरणैः सह चर्चा कृता अस्ति।

सागरनन्दी- नाटक-लक्षण-रालकोश इति तस्य रचना।

भोजः - तस्य अलङ्कारविषये द्वे प्रसिद्धे ग्रन्थे सम्प्रति उपलभ्यन्ते- १) सरस्वतीकण्ठभारणः २) शृङ्गारप्रकाशः। यद्यपि एतौ मूलतः अलङ्कारग्रन्थौ स्तः तथापि शृङ्गारप्रकाशस्य द्वादशप्रकाशे नाट्यस्य तस्य भागानां च विस्तृतव्याख्यानं भवति, यत् दशरूपकेभ्यः भिन्नम् अस्ति। तस्य दृष्ट्या श्रवणकाव्यस्य क्षेत्रं दृश्यकाव्यस्य अपेक्षया विस्तृतं भवति, अतः नाट्यशास्त्रं अलङ्कारस्य भागः अस्ति।

आचार्य-हेमचन्द्रः- आचार्य-हेमचन्द्रस्य काव्यनाट्यविषये प्रसिद्धः कृतिः काव्यनुशासनम् अस्ति। अस्मिन् विषये आचार्य हेमचन्द्रः स्वयमेव विवेकः इति व्याख्यानं दत्तवान् अस्ति।

रामचन्द्र-गुणचन्द्रः च- रामचन्द्र-गुणचन्द्रः च प्रख्यात-जैन-आचार्य-हेमचन्द्रस्य शिष्यौ आसन्। तेषां संयुक्तं रचना-नाट्यदर्पणसूत्रम्।

रूप्यका- रूप्यका वा रुचकः कश्मीर-निवासीन आसन्। अलङ्कार-सर्वस्वस्य, सहृदयालीलस्य च प्रसिद्धः लेखकः इति अतिरिक्तं महिमत्तस्य व्यक्तिविवेकस्य टीका अपि लिखिता आसीत्।

शारदातनयः- भरतमुन्याः नाट्यशास्त्रस्य अनन्तरं नाट्यशास्त्रस्य द्वितीयः विस्तृतः ग्रन्थः शारदातनयस्य भवप्रकाशनम् अस्ति।

टिप्पणी

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

शिङ्गभूपाल- शिङ्गभूपालस्य प्रसिद्धं नाटकं रसार्णवसुधाकरम्।

विश्वनाथकविराजः - विश्वनाथकविराजस्य सर्वाधिकं लोकप्रियं प्रसिद्धं च ग्रन्थं साहित्यदर्पणम् अस्ति, यत् मूलतः अलंकारिकं ग्रन्थम् अस्ति। तस्यैव षष्ठेऽध्याये नाट्यतत्त्वानि व्याख्यातानि। एतत् कुर्वन् लेखकेन पूर्वनाट्यलेखकेषु वर्णितविषयाणां सिद्धान्तानां च संक्षिप्तं व्यापकं च वर्णनं कृतम् अस्ति। अस्मिन् अर्थ-प्रकृति-सन्धि-आदीनां सर्वेषां भागानां नाटकीय-लक्षण-भेद-प्रकार-रूपक-उदाहरण-लक्षणं च वर्णितम् अस्ति।

पाठगतप्रश्नाः 2.2

1. अनुमितिवादस्य कः स्वामी मतः?
2. अभिनवभारती इति पुस्तकं केन लिखितम्?
3. भरतमुनिस्य नाट्यशास्त्रस्य अनन्तरं द्वितीयं विस्तृतं पुस्तकं कः?
4. काव्यानुशासनं कस्य पुस्तकम्?

2.4 नाट्यशास्त्रस्य स्वरूपम्

अस्मिन् ग्रन्थे भरतस्य उदात्तकलाचेतना प्रेरिता अस्ति। अत एव शास्त्रलेखकाः नाट्यशास्त्रं नाट्यवेदं, तस्य प्रवर्तकं भरताचार्यं च मुनित्वेन आदरपूर्वकं स्मरणं कृतवन्तः। सम्प्रति उपलब्धे नाट्यशास्त्रे षट्त्रिंशत् (अथवा केषुचित् संस्करणेषु सप्तत्रिंशत्) अध्यायाः सन्ति, तस्य आयामः षट्सहस्रश्लोकः अस्ति। एतत् तथ्यं आचार्यं अभिनवगुप्तेन स्वस्य प्रसिद्धे नाट्यशास्त्रभाष्ये अभिनवभारतीयां सूचितम् अस्ति।

नाट्यशास्त्रस्य रूपरेखायाः परिचयं कर्तुं अध्याययोजनानुसारं नाट्यशास्त्रस्य विषयवस्तु संक्षिप्तरूपेण प्रस्तुतं क्रियते।

नाट्यशास्त्रस्य प्रथमाध्याये भारतमुनि-अत्रेय इत्यादयः ऋषयः नाट्यवेदविषयेषु कौतुकप्रश्नान् अपृच्छन् कथं नाट्यवेदः अस्तित्वं प्राप्तवान्? कस्य कृते अभवत्? तस्य के के भागाः सन्ति? तस्य प्राप्तेः के के उपायाः सन्ति? कथं च प्रयोक्तुं शक्यते? भरतमुनिः उत्तरं दत्तवान् यत् नाट्यवेदस्य रचना ऋग्वेदात् पाठ्यसामग्री, सामतः संगीतं, यजुर्वेदात् अभिनयं, अथर्ववेदात् रसाः च गृहीत्वा रचितम् अस्ति। एवं रूपेण सृष्ट्वा मुनिः पुत्रेभ्यः उपदिष्टवान्।

द्वितीयप्रकरणे मुनिः सभागारस्य नाट्यप्रदर्शनानां कृते आवश्यकः इति वर्णितवान्, तस्य त्रयः प्रकाराः च व्याख्याताः, तेषां शिल्पं, परिमाणं, संसाधनं च विस्तरेण चर्चा कृतवान्।

तृतीयाध्याये नाट्यमण्डपे कर्तव्याः आवश्यकताः धर्माः वर्णिताः, नानादेवतानां पूजा, तेभ्यः प्राप्तफलानि च वर्णितानि सन्ति।

चतुर्थे अध्याये भरतमुनिः महेश्वरस्य सम्मुखे त्रिपुरदाहनाटकं प्रस्तुत्य देवानां सम्मुखे अमृतमन्थननाट्यप्रयोगं प्रस्तुत्य महेश्वरस्य आज्ञानुसारं तण्डुः अन्हहरस्य, करणस्य, रेचकस्य च ज्ञानं प्रदाति इति वर्णनं भवति। अस्मिन् अध्याये अङ्गार-करण-रेचक-आदि-गीतेषु ताण्डवन-नृत्यस्य उत्पत्तेः, तस्य शिल्पस्य च विस्तृत-विश्लेषणं भवति यस्य प्रदर्शनं नृत्य-हस्त-गीतैः वर्धितम् अस्ति।

पञ्चमे अध्याये नाटकस्य आरम्भे प्रस्तुता पूर्वाङ्गविधानस्य, नन्दी, प्रूपकस्य, ध्रुवाणां च सङ्गोपाङ्गविमर्शः अस्ति।

षष्ठोऽध्यायः रासाध्यायः। अस्मिन् ऋषयः रससम्बद्धान् पञ्च प्रश्नान् उपस्थापयन्ति। उत्तरे भरतमुनिः रसानां नामकरणस्य च संग्रहस्य, करिका, निरुक्तस्य च आधारं गृहीत्वा नाट्यसंग्रहविवरणेन सह रसानां वर्णनं करोति। अस्मिन् क्रमे रसनिषपट्टेः, भावैः सह रसानां परस्परं सम्बन्धः, रसानां रसानां च अध्यक्षदेवता, तेषां स्थायी भावानाम् च विस्तृतं वर्णनं कृतम् अस्ति।

सप्तमोऽध्यायः भवाध्यायः। अस्मिन् भावविभवस्य स्थायिसंप्रेषणीयस्य वा व्याभिचारीभावस्य विस्तृतविश्लेषणं तथा अष्टविधसात्त्विकभवस्य (रससम्बन्धे) वर्णनं कृतम् अस्ति।

अभिनयस्य वर्णनं अष्टप्रकरणात् आरभ्यते। अस्मिन् आंगिका अभिनयस्य अन्तर्गतं अभिनयस्य अंगिका, वाचिका, आहार्यः, सात्त्विकप्रकारं च व्याख्यानं कृत्वा उपाङ्गाभिनय इत्यादीनां विस्तृतं वर्णनं कृतम् अस्ति।

अंगिका अभिनयस्य क्रमं नवमध्याये अग्रे नीत्वा हस्त, किक्षी, काति, पाद इत्यादीनां शरीरस्य अङ्गानाम् अभिनयस्य विस्तरेण वर्णनं कृतम् अस्ति तथा च २४ असन्धिहस्तः १३ सन्धि हस्तमुद्राः, २७ प्रकाराः नृत्यहस्ताः, ६४ च वर्णिताः सन्ति हस्तप्रकाराः वर्णिताः सन्ति। शरीराङ्गस्य गतिः हस्तमुद्रायाः प्रयोगः च रस-भवकति-जानु-हस्त-आसन-अभिनय-अनुरूपः भवति तथा च हस्त-मुद्राः नृत्ये अत्यन्तं उपयोगिनो भवन्ति, अतः एतस्यापि चर्चा कृता अस्ति।

दशमेऽध्याये वक्षःस्थलकटिआदिषु पञ्चविधाः गतिः वर्णिताः, तेषां भिन्न-भिन्न-प्रसङ्गेषु कृताः अभिनय-प्रयोगाः च व्याख्याताः।

एकादशप्रकरणे चारिवर्णनं कुर्वन् १६ प्रकारस्य भौमीनां १६ प्रकाराणां च चरिणां लक्षणं प्रयोगं च व्याख्यातं, विभागस्य, मण्डलानां च नाटकीयोपयोगितायाः वर्णनं कृतम् अस्ति।

मण्डलादीनां लक्षणं, संख्यां, प्रयोगः च विस्तरेण द्वादशप्रकरणे वर्णितः।

टिप्पणी

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

त्रयोदशे अध्याये गतिप्रचारप्रतिपादनम्। अस्मिन् रसादिस्य निमित्तपरिस्थितिनाट्यानुसारं पात्राणां गतिविवरणं व्याख्यातम् अस्ति। अस्मिन् पात्राणां गमनसमये (प्रवेशसमये) मध्यमवर्गस्य देवराजपुरुषस्त्रीणां निम्नवर्गस्य जनानां च गमनसमयपर्यन्तम् अन्तर्भवति। 'रौद्र', 'बिभत्सा', श्वीराश इत्यादिषु रसानां प्रस्तुतीकरणकाले कृतानां कर्मणां वर्णनं तथा च शीतर्त, संन्यासी, मद्यत, उन्मत् इत्यादीनां पात्राणां कर्म-गति-प्रकाराणां वर्णनं कृतम् अस्ति।

चतुर्दशे अध्याये मञ्चे वर्तमानं गृहं, उद्यानं, वनम्, जलं, भूमिः इत्यादीनि प्रदेशं सूचयितुं निर्णयः, भागानुसारं कालविभागः, वर्षे वा मासेन वा घटमानानां घटनानां कृते नूतनानां संख्यानां योजना च आश्रितः। तत्र चतुर्विधप्रवृत्तीनां वर्णनं, सुकुमार-आविधा इति नाट्यप्रयोगद्वयस्य वर्णनं अन्ते च लोकधर्म-नाट्यधर्म-नामकयोः नाट्यविषययोः वर्णनम् अस्ति।

वाचिकाभिनयः १५ अध्यायेन आरभ्यते। अस्मिन् नाटकस्य वाचिक-अभिनयने आद्याक्षराधरित-वाक्-प्रयोगः व्याख्यातः, तेषां स्थान-प्रयत्न-आदिविवरणं च वर्णानाम् स्वर-व्यञ्जन-भेदं व्याख्याय दत्तं भवति। ततः संज्ञा, क्रिया, उपसर्ग, सन्धि इत्यादिशब्दानां भेदं व्याख्याय नाटके प्रयुक्तानां भाषाणां शब्दभेदद्वारा विश्लेषणं कृतम् अस्ति। तदनन्तरं नाटकस्य अन्तरक्रियाशीलवाचिकाविधाने प्रयुक्तानां एकतः षड्विंशतिपर्यन्तं अक्षराणां श्लोकाः वर्णिताः (प्रत्येकस्य भेदाः उदाहरणानि च दत्त्वा)। अन्ते गुरु-लघु-येतिमात्रा इत्यादयः श्लोकाः शास्त्राणां परिभाषा-शब्दानां व्याख्यानानि दत्तानि सन्ति।

१६ अध्याये अपि तस्मिन् एव क्रमेण अग्रे गत्वा वाचिकाभिनये उपयोगिनो वृतस्योदाहरणप्रतिपादनं भवति। अन्ते समविषमवृत्तिनिरूपणेन आर्यविविधविवरणं दत्तम्।

सप्तदशे अध्याये अधिनियमाधीनकाव्यस्य षट्त्रिंशत् लक्षणवर्णनम् अस्ति। तदनन्तरं उपमा, रूपकः, दीपकः, यमकः इति काव्यस्य गुणदोषाः वर्णिताः, तस्य गुणदोषाः अपि दत्ताः।

अष्टादशोऽध्याये नाटके प्रयुक्तानां भाषाणां वर्णनं दत्त्वा संस्कृत-प्राकृत-अपभ्रंश-उच्चारणभेदेन अथवा देशीय-शब्द-रूपेषु ये परिवर्तनानि भवन्ति तेषां वर्णनं दत्त्वा भाषा-भाषा-भाषा-विवरणं कृतम् अस्ति। तेषां वचनस्य नियमाः, विराम-काकु-प्रयोगः, प्राकृतिकभाषाणां ओकारबाहुला-आदिभेदाः च दर्शिताः सन्ति।

नवदशोऽध्याये उच्चमध्यमनीचवर्गस्य वर्णानां सम्बोधनविधानानि विविधानि वर्णितानि सन्ति। एतदतिरिक्तं एतेषां वर्णानां पात्राणां नामकरणस्य मार्गाः व्याख्याताः सन्ति। गद्यपाठस्य, स्वरस्य, अनुदात्तस्य उच्चारणस्थानस्य, उदात्तस्वरप्रकारस्य, गुणभेदस्य, उच्च, मन्द, गभीर, भद्रा, नीच इत्यादीनां, द्रुतस्य, विलम्बितस्य च अलङ्करादीनां गुणानां विवरणं दत्तम् अस्ति।

विंशतितमे अध्याये रूपकभेदव्याख्यानेन नाट्यशास्त्रस्य मुख्यविषयः आरब्धः। अस्मिन् दशरूपकाणां लक्षणं विवृतं तेषां विशेषाः च प्रस्ताविताः। रूपकाणाम् अन्यघटकानाम् अवयवविन्दवानां प्रवेष्कविष्कम्पकचुलिकादिवर्णनकाले चर्चा कृता अस्ति।

एकविंशतितमे अध्याये नाटकस्य कथानकस्य आधिकारिकं प्रासंगिकं च भेदं वर्णितं, पञ्चसन्धीनां, पञ्चमञ्चानां, पञ्च अर्थप्रतिकृतीनां, सन्ध्यान्तराणां च विवरणं दत्त्वा सन्धीनां सर्वेषां भागानां लक्षणं व्याख्यातं च। अभिप्रायद्वारा कथायाः विशिष्टरूपस्य वर्णनं कृत्वा तेषां लक्षणैः सह पञ्चप्रकाराः वर्णिताः अन्ते च सर्वाणि शिक्षणशिल्पकला इत्यादयः नाटकाय उपयोगिनो भवन्ति इति तथ्यं पुनः उक्तम्।

द्वाविंशतितमे अध्याये नाटके उपयोगिनो कर्म वर्णिताः। वृत्ति-सात्वती कैशिकी आरभाटी च। वृत्तीनां उत्पत्तिप्रसङ्गे भगवतः विष्णुस्य मधुकैताभ-दानवैः सह युद्धस्य पौराणिक-कथां गृहीत्वा चतुर्णां वृत्तीनां प्रयोगस्य च चतुर्णां वृत्तीनां उत्पत्तिविवरणं दत्त्वा चतुर्णां वेदानां उत्पत्तिविवरणं दत्त्वा भेदाः लक्षणानि च व्याख्यायन्ते एतानि वृत्तिः, भिन्न-भिन्न-रसेषु योजना। विवरणं दत्तम् अस्ति।

त्रयोविंशतितमे अध्याये सामान्यविधानस्य वर्णनं कृतम् अस्ति। अभिनयः अथवा वेषभूषायाः आधारेण भवति अतः तस्मिन् आभूषणरूपेण सह वेषस्य प्रदर्शनस्य विविधाः पद्धतयः वर्णिताः सन्ति चतुर्विध अलङ्कारस्य वर्णनं कुर्वन् देशान्तरनिवासिनां स्त्रीपुरुषाणां प्रयुक्तानां अलङ्कारानाम् विवरणं दत्तम् अस्ति। शरीरसंरचनाप्रसङ्गे विविधपात्राणां (राजसरेष्ठी, शाक, यवन, शूद्रादि) भौतिकरूपं प्रकाशयितुं तेषां शरीरानुसारेण वर्णेन वर्णयितुं तदनुसारं श्मश्रुनिर्माणविधिः कृता अस्ति व्याख्यातवान् मध्ये पृष्ठभूमिवर्णनं नाट्यमञ्चे प्रस्तुतानां विविधपशुमार्गसर्पादिप्रस्तुतिविधयः च वर्णिताः सन्ति।

चतुर्विंशतिप्रकरणे सामान्यविधानस्य वर्णनं भवति। अत्र पात्राणां सद्मध्यमनीचस्वभावस्य वर्णनं भवति। तथा च स्त्रियाः आयतनजभूषणानाम् अन्तर्गतं स्त्रियाः भावना, रीति, स्थानिकता च वर्णयित्वा तेषां स्वभावः, अलङ्कारः च व्याख्यातः। तदनन्तरं व्याक्य अभिनयस्य वर्णनं कुर्वन् वाचिका अभिनयस्य आलाप, प्रलाप इत्यादयः भेदाः व्याख्याताः सन्ति। तथा च दर्शनस्पर्शादिकर्मविधिः वर्णिता, मञ्चे समुचित-अनुचित-घटनानां प्रदर्शनस्य नियमाः च व्याख्याताः।

प्रकृत्याधारेण नारीनां भिन्नजातीयानां भेदं व्याख्यानं कृत्वा रतिस्थितौ दूतप्रेषणविधिं व्याख्यानं कृत्वा नायिकानां अष्टविधा अवस्थाः वर्णिताः सन्ति। एतदतिरिक्तं प्रेम, क्रोध, ईर्ष्या इत्यादिषु समुचितसंबोधनस्य रोचकं वर्णनं अत्र दत्तम् अस्ति।

पञ्चविंशतितमे अध्याये वैशिकपुरुषस्य लक्षणं व्याख्यातं तस्य सहजगुणाः परिवर्तितगुणाः च विस्तरेण वर्णिताः। तस्याः मित्रदूतादिविस्तृतवर्णनं दत्त्वा स्त्रियाः यौवनस्य चत्वारः चरणाः, प्रेमिप्रकाराः, स्त्रियाः नियन्त्रणमार्गाः च यथाविधि वर्णिताः।

चित्राभिनयस्य षड्विंशोऽध्यायः। अस्मिन् सामान्यविधानेन त्यक्तानाम् एतादृशानां विशेषाणां विवरणं दत्तम् अस्ति। अस्य अन्तर्गतं आकाश, रात्रि, सन्ध्या, अन्धकारम् इत्यादीनां चित्रणार्थं अभिनयविधि विवरणं दत्तं, आनन्दशोकादिभावनाभिव्यक्तिविधयः च विशेषतया निर्दिष्टाः। आकाश भाषित इत्यादीनां धारावाहिककथाप्रकारानाम् अर्थं प्रकाशयन् वृद्धबालानां सम्बोधनस्य, मञ्चे

टिप्पणी

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

आसन्नमृत्युचरित्रस्य प्रस्तुतीकरणस्य, अन्यसम्बद्धानां कर्मणां च विधिः वर्णितः अस्ति।

सप्तविंशोऽध्यायः सिद्धिव्यञ्जकाध्यायः। अस्मिन् नाट्यप्रदर्शने घटमानानां विघ्नानां विवरणं देवीमनुषीसिद्धियोः संयोगस्य चित्रणं कृत्वा दत्तम् अस्ति। अस्मिन् सन्दर्भे नाट्यप्रदर्शनानां निर्णायकानाम् अथवा परीक्षकाणां विविधाः वर्गाः तेषां योग्यता च विस्तरेण वर्णिताः सन्ति।

अष्टाविंशतिप्रकरणात् चतुर्त्रिंशत् अध्यायपर्यन्तं सङ्गीतशास्त्रस्य विषयः प्रस्तुतः अस्ति। अस्मिन् क्रमे अष्टाविंशतितमे अध्याये चतुर्विधं वाद्यं विस्तरेण वर्णितम्। स्वराणाम् सप्तविधं वर्णनं कुर्वन् तेषां वाडी इत्यादयः चत्वारः प्रकाराः सूचिताः। एतदतिरिक्तं स्वरग्रामस्य, मुर्छानस्य, श्रुतेः, जातिनां च विस्तृतं वर्णनं प्रस्तुतम् अस्ति।

नवविंशतितमे अध्याये वर्णानां रसावलम्बनप्रयोगस्य वर्णनं भवति। वर्णादिआश्रितानां वर्णानां, अलङ्कारानाम् च स्थायित्वं व्याख्यातं, वीणादीनां स्वरूपं च विमर्शितम्।

त्रिंशदध्याये वेणुरूपं विमर्शितं तस्य वादनविधिश्च व्याख्यातः।

एकत्रिंशत्तमेऽध्याये लय-ताल-संगतिः प्रकीर्तितः, अवन्धवाद्यानां च वर्णनं कृतम्। एतदतिरिक्तं गीतसमये मनः स्थापयितुं लयव्यवस्थायाः विस्तरेण वर्णनं कुर्वन् केषाञ्चन लघुनाट्यप्रयोगानाम् लक्षणीयं वर्णनं दत्तम् अस्ति।

ध्रुवाध्यायः इति द्वात्रिंशोऽध्यायः। अस्मिन् पात्राणां राज्यादिषु गायितानां ध्रुवाणां विवरणं विद्यते। अधिकांशः ध्रुवाः प्राकृतभाषायां, केचन संस्कृतभाषायां च सन्ति। ध्रुवाणां भाषा प्राकृत (शौरासेनी) इति वर्णितम् अस्ति। एतेषां ध्रुवाणां अनुकरणीयलक्षणं प्रस्तुतं कृत्वा गायकानां, संगीतकारानाम्, वेणुवादकानां च गुणाः, योग्यताः च दत्ताः सन्ति। तदनन्तरं सङ्गीतगुरुः शिष्यश्च दत्तः स्वाभाविकतया च स्त्रियाः गायनं पुरुषैः वादनं च।

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः वाध्याध्यायः, यस्मिन् मृदचगादि अवन्धवाद्यविमर्शः अस्ति, अस्मिन् स्वातिनारदयोः अवन्धवाद्यप्रवर्तनस्य आख्यानवर्णनं कृतम्। यस्मिन् च अवसरे कस्य प्रकारस्य वाद्यस्य वाद्यं शिक्षयितव्यम्, तत्र वाद्यस्य अधः मृदङ्ग, पनव, दादर इत्यादीनां वाद्यानां निर्माणस्य वर्णनं च अस्ति तथा च तस्य अध्यक्षदेवतानां वर्णनम् अस्ति वाद्यं च दीयते।

चतुस्त्रिंशोऽध्याये स्त्रीपुरुषाणां त्रिविधत्वनिरूपणेन सह एतेषां नायकानां लक्षणीयं वर्णनं दत्तम्। नायकपरिवारस्य अन्तर्गतं स्त्रियाः अपि विभिन्नवर्गेषु महादेवी, देवी, नर्तकी, परिचारिका इत्यादीनां पात्राणां रूपं भवति। नृपस्य सेनापतिस्य, पुरोहितस्य, मन्त्रीणां, सचिवानां, प्रदियस्य, कुमारस्य च लक्षणम् अस्ति।

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः परिचयपत्रविकल्पः। अस्यां मण्डलस्य सदस्यानां वर्णनं कुर्वन् तेषां व्यक्तिगतलक्षणं, सुकुमारस्य नाट्यप्रयोगाः, सूत्रधारः, पारिवारिकनटः, किराकरः, विक् इत्यादीनां पुरुषपात्राणां विवरणं च नायिका-गायिका दीपायाः स्वभावं च प्रस्तुतम् अस्ति।

षट्त्रिंशोऽध्यायः अन्तिमः। अस्मिन् अध्याये ऋषयः पुनः भारतमुनितः सत्यस्य पृथिव्यां अवरोहणं पृष्टवन्तः? तस्य प्रतिक्रियारूपेण मुनिः आख्यानानि दत्तवान् प्रथमे परात्पुत्रपुत्राणां उपवासनाटककारणात् ऋषिषु क्रुद्धा इति कथा अस्ति तथा च द्वितीये राजानहृषस्य अनुरोधेन स्वर्गस्यानाट्यस्यामेव कारणात् प्रतिमायां अवतारः भवति।

नाट्यशास्त्रस्य येषु संस्करणेषु ३७ अध्यायाः सन्ति, तेषु नहृषस्य कथा अर्थात् द्वितीयकथा ३७ अध्याये स्थापिता अस्ति।

नाट्यशास्त्रस्य उपर्युक्तवर्णनात् स्पष्टं भवति यत् नाट्यशास्त्रस्य विस्तृतव्याप्तेः कारणात् तदनन्तरकाले उत्पन्नेभ्यः सर्वेभ्यः नाट्यग्रन्थेभ्यः विशेषः एव अभवत्। अस्य कारणं यत् एतत् नाटकसम्बद्धानां सर्वेषां विज्ञानानाम् वर्णनं कृत्वा विश्वकोशः इति मन्यते। अस्मिन् रूपकेषु प्रयुक्तेभ्यः वाचिकः अभिनयः श्लोकेभ्यः ख्र सात्विकः, आंगिकः, आहार्यः अभिनयः, रूपकास इत्यादीनां घटकतत्त्वानां, तेषु प्रयुक्तानां गीतानां च वाद्ययन्त्राणां, वाद्यविषयं च विस्तृतं वर्णनं दत्तम् अस्ति। एवं प्रकारेण नाट्यशास्त्रस्य कलाविस्तृतं व्यापकं च विश्लेषणं कृत्वा जगति एकमात्रं पुस्तकं इति भेदः अस्ति।

नाट्यशब्देन नृत्यगीतसङ्गीतस्य सामूहिकरूपस्य अर्थः प्रकाशयते। कोशकाराः नृत्यस्य, गीतस्य, सङ्गीतस्य च सह-प्रस्तुतिं नाट्यम् इति उक्तवन्तः। नाट्य-नतनशब्दौ द्वयमपि नट मूलात् नर्तननृत्यनृत् इत्यर्थे निष्पन्नौ। नाट्यनां नमनार्थकः नट् शब्दात् निष्पन्नम् अस्मिन् पात्रं स्वभावं त्यक्त्वा प्रभावं स्वीकृत्य रूपं गृह्णाति, अतः नाटकं रूपकं वा भवति।

भरतस्य मते अभिनयद्वारा नाट्ये वाक्यस्य सम्पूर्णार्थस्य प्रदर्शनेन सहृदयस्य हृदये आनन्दः प्रविशति। अतः आंगिकावाचिकाहर्यसात्विकादिविधानेन हर्षशोकसंयुक्तेन लोकस्वभावः नाट्य इत्युच्यते।

योयं स्वभावो लोकस्य सुखदुःखसंन्वितः।

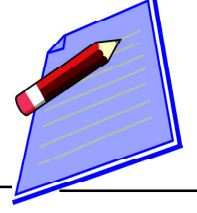
सोअगदयभीनयोपेतो नाट्यमित्यभिधियते।

(नाट्यशास्त्र- १/१२२)

अभिनवगुप्तस्य मते साक्षात्कारः कल्पः अनुव्यवसायतमकं ज्ञानरूपं नाट्यम्-साक्षात्कारकल्पानुव्यावसायगोचरकर्यत्वं च नाट्यस्य लक्षणम्।

भरतेन लोककथानुकरणं नाट्यमिति मन्यते। धनञ्जयेन जगतः विभिन्नावस्थानां प्रतीतिम् अपि नाट्यम्- अवस्थानुकृतिर्नाट्यम् इति उक्तम् अस्ति।

संस्कृतनाटकानां स्वकीयः विशेषः। भारतीयनाटकेषु यद्यपि मध्ये सुखदुःखयोः मिश्रणं भवति तथापि सर्वेषां नाटकानां सुखान्तः भवति। भारतीयनाटकानि सामान्यतया मनोहरकल्पनाधारितानि भवन्ति। एतेषु मुख्यतया श्रृङ्गारस्य वीररसस्य च रोचकाः आख्यानानि सन्ति। अत्र कथनार्थं गद्यस्य प्रयोगः भवति। काव्येषु रोचकता, प्रकृतेः वर्णनं, नीतिः, शिक्षा, सुवाच्यम् इत्यादिषु प्रयोगः

टिप्पणी

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

भवति। एवं प्रकारेण गद्यस्य काव्यस्य च समन्वयः भवति। प्रथमवर्गस्य मध्यमवर्गस्य च पुरुषपात्रेषु संस्कृतभाषायाः प्रयोगः भवति। सर्वे स्त्रीपात्राणि निम्नजातीयपात्राणि प्राकृतभाषायां वदन्ति। प्राकृतकाव्यानि मुख्यतया महाराष्ट्रप्रकृते रच्यन्ते स्म। प्राकृतेषु महाराष्ट्री, शौरासेनी, मागधी च विशेषतया प्रयुक्ताः सन्ति। सर्वे वर्गाः जनाः संस्कृतं अवगच्छन्ति स्म, परन्तु सामाजिकस्थित्यानुसारं संस्कृतं प्राकृतं वा वदन्ति स्म। सम्पूर्णं नाटकं कृत्येषु विभक्तम् अस्ति। नन्दीग्रन्थात् आरभ्य सूत्रधरेण स्थापना, प्रतिष्ठायां वा प्रस्तावनायां वा कविस्य परिचयः, सारांशं वा कथानकं वा संयोजयितुं विष्कम्भकप्रवेशकयोः प्रयोगः, भरतवाक्यान्तः इत्यादिभिः संस्कृतनाट्यानां रचनाविधेः लक्षणम् विदूषकः हास्येन सह कथानकस्य प्रगतेः सहायतां करोति, आवश्यकतानुसारं नायकं परामर्शम् अपि च ददाति। नाटकेषु अभिनयसंकेताः सूक्ष्मतया दीयन्ते। यथा प्रकाशं, स्वगतं, अपावरीतं, जनान्तिकं, आकाशं, सरोषं, विहस्य, ससंभ्रमम् संस्कृतनाटकेषु पञ्च-अर्थप्रकृतयः, पञ्च-अवस्थायाः, पञ्च-सन्धीः सन्ति। पात्राणि लौकिकानि दिव्यानि च दिव्यानि च। वर्णसङ्ख्या न निर्धारिता भवति। पात्राणि व्यक्तिविशेषस्य अपेक्षया समूहविशेषस्य प्रतिनिधित्वं कुर्वन्ति। शृङ्गारं वीररसं च विशेषेण दीयते। संस्कृतनाट्येषु चुम्बन-आलिंगन-संभोग-युद्ध-मरण-भोजन-शाप-आदीनि अनुचितानि प्रदर्शनानि निषिद्धानि मन्यन्ते। संस्कृतनाटकानां लक्ष्यं शान्ति-अहिंसा-स्थापनं, सुख-समृद्धि-जनमनोरञ्जन-स्वस्थ-नीति-उच्च-आदर्शयोः कामनाः जनसामान्यं प्रति संप्रेषणं च भवति। संस्कृतनाटकेषु प्रकृतिवर्णनस्य महत्त्वं प्राप्तम् अस्ति। अपि च नाटककारः प्रकृत्या सह अन्तरिक्षस्य सुन्दरं चित्रणं करोति। तेषां प्रदर्शनार्थं चतुष्कोणं, आयताकारं वा त्रिकोणं वा नाट्यगृहं प्रयुज्यते स्म, येषु उत्सवेषु, उत्सवेषु, पुत्रजन्मः, राज्याभिषेकः, विवाहः, गृहप्रवेशः इत्यादिषु अवसरेषु नाट्यप्रदर्शनानि भवन्ति स्म।

पाठगतप्रश्नाः 2.3

1. नाट्यशास्त्रस्य कस्मिन् अध्याये गतिप्रचारप्रतिपादनं दत्तम्?
2. नाट्यशास्त्रे कस्य अध्यायस्य विषयः रूपकविषये वर्तते?
3. चित्राभिनयः कस्मिन् अध्याये दत्तः?
- ४ कस्मिन् अध्याये ताललययोः विस्तृतवर्णनं दत्तम् ?

2.5 संस्कृतनाट्यस्य उत्पत्तिसिद्धान्ताः

कालान्तरे प्राचीनभारते प्रचलितनृत्यात् नाटकानि उद्भूतानि भवेयुः। अस्मात् दृष्ट्या संस्कृतनाट्यानां सूत्रधरः प्रसिद्धः पात्रः पुतलीकधर्मस्य महान् प्रवर्धकः इति सिद्धः अभवत्। सूत्रधरः नाटकस्य निर्देशकः नियामकः च अस्ति तथा च पुतलिकनृत्ये नृत्यकठपुतलीसूत्रं तस्य हस्ते भवति। सः तां स्वस्य इच्छानुसारं नृत्यं करोति। नाटकप्रयोगे प्रस्तोता परिचयकाले एव मञ्चे आगच्छति

किन्तु तदनन्तरं न, परन्तु पात्राणां प्रयोगस्य सम्पूर्णं सूत्रं तस्य हस्ते एव तिष्ठति। नाट्यनिर्माणस्य सन्दर्भे प्रचलितसिद्धान्ताः संवादस्तोत्राणि वा नायकपूजाः वा स्वाभाविकपरिवर्तनसम्बद्धाः वा, एतेषां सर्वेषां मूलतः लोकव्यवहारः प्रतिबिम्बितः इति भासते।

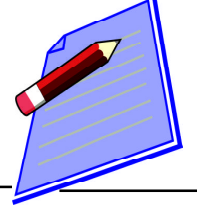
लोकव्यवहारस्य घटनानां च अनुकरणं कृत्वा मनोरञ्जनात्मकं मूर्तरूपं प्रदातुं नाटकस्य आरम्भादेव मुख्यं उद्देश्यं भवति। भारतीयनाट्यस्य उत्पत्तिविषये भरतेन प्रस्तावितासु सिद्धान्तेषु विविधाः मताः च समीक्षिताः सन्ति। अस्मिन् सिद्धं भवति यत् भारतीयनाटकस्य प्रथमचरणस्य आरम्भः वैदिककाले एव अभवत्। नाटकस्य नानातत्त्वानां नाट्यबीजरूपाः एतेषु वेदेषु उपलभ्यन्ते स्म। अस्य प्रमाणं नाट्यशास्त्रात् प्राप्नुमः। नाट्यशब्दः नट् इति मूलतः निष्पन्नः यस्य अर्थः सात्विकभावनायां प्रवर्तनम्। भिन्नभिन्नव्यञ्जनयुक्तैः पात्रैः संवादैः सह भिन्नमुद्राभिः मञ्चे प्रस्तुतिः। नाट्यशास्त्रस्य प्रवर्तकस्य आचार्यभरतमुनिस्य मते नाटकस्य, संवादस्य वा गद्यस्य प्रथमभागः (पाठः) ऋग्वेदात् निष्पन्नः, नाटकस्य द्वितीयः भागः (गीतं) संवेदात्, नाटकस्य तृतीयः भागः (अभिनयम्) अस्ति यजुर्वेदात् तथा नाटकस्य चतुर्थभागः (रसः) अथर्ववेदात् आथर्वणात् वा गृहीतात्।

जग्रहः पथ्यामृगवेदात् समभ्यो गीतामेव च,
यजुर्वेददाभिनयन रसनाथर्वणदापि।

अतीव प्राचीनकाले यदा स्वयंभुवस्य मन्वन्तरे सत्ययुगं व्यतीतम् आसीत्, वैवस्वतस्य त्रेतायुगं च आरब्धम् आसीत्। (तस्मिन् समये) जनानां कामलोभप्रभावितत्वात् ग्रामधर्मप्रवेशस्य च ईर्ष्याक्रोधदिभिः अभिभूतत्वात् सुखदुःखितत्वात् (स्वस्वकर्मानुरूपं) तथा (भूर्भुवः इत्यादि)। लोकेषु देवदानवः, गन्धर्वयक्षराक्षसनागेश्वरलोकेश्वराभिषेकः, महेन्द्रादयः देवाः आगत्य पितामहब्रह्मर्षीं याचितवन्तः यत् हे! ईश्वर, (सर्वप्रकारस्य जनानां कृते) वयं तादृशं मनोरञ्जनं इच्छामः यत् द्रष्टुं शक्यते (दृश्यम्)। श्रोतुं च समर्थाः भवन्तु। नियमस्य प्रतिबन्धकत्वात् अबोध्यत्वात् शूद्रेभ्यः वेदपाठः न सम्भवति, अतः सर्ववर्गाणां उपयोगी पञ्चमं वेदं रचयेत्। अथ 'एवमस्तु' (तथा भवतु) देवेभ्यः इन्द्रं विदां कृत्वा सर्वतत्त्ववित् ब्रह्माः योगसमाधिस्थः सन् वेदचतुष्टयं स्मरति स्म। ब्रह्माः सर्ववेदस्मृत्यु संकल्पं कृतवान् एतादृशं पञ्चमं वेदं नाट्यनाम तस्य इतिहासेन सह रचयामि यत् धर्मार्थप्राप्तिः, उपदेशसङ्ग्रहयुक्तः, भविष्यस्य जगतः कृते सर्वाणि कार्याणि मार्गदर्शनं करोति। सर्वशास्त्रार्थपूर्णं भविष्यति शिल्पं च प्रदर्शयिष्यति। एतादृशं संकल्पं कृत्वा भगवान् ब्रह्मा सर्ववेदान् स्मृत्वा चतुर्वेदभागेभ्यः उत्पन्नं नाट्यवेदं रचितवान्।

नानाभावोपसम्पन्नं नानावस्थानत्रात्मकं,
लोकावृतानुकरणं नाट्यमेतनमय कृतम्।

नाट्यशास्त्रस्य मते नाटकस्य भिन्नाः भावाः, विविधाः चरणाः, जगतः अनुसरणं च भवति। नाट्यः लोकावृतस्य अनुकरणम्। नाटकं जगति सर्वेषां प्राणिनां आनन्ददुःखादिवर्णनम् आडिगकः, वाचिकः, आहार्यः, सात्विकः अभिनयद्वारा एतानि सर्वाणि मञ्चे प्रस्तुतं करोति अभिनेता।

टिप्पणी

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

क्वचिद्धर्मः क्वचिदक्रीडा क्वचिच्छमः,
क्वाचिद्धस्यं क्वचिद्गुधं क्वचित्कमः क्वाचिद्गुधः

तत्र क्वचित् धर्म, क्वचित् क्रीडा, क्वचित् अर्थम् (च्वसपजपबे, म्बवदवउपबे), श्रमः क्वचित्, हास्यं क्वचित्, भयं क्वचित्, वधः च क्वचित्। लोकनाटकं च परस्परं पूरकं भवति यतोहि लोके यत्किमपि पूरितं भवति यानि कर्माणि भवन्ति वा समाजेन यानि कार्याणि क्रियन्ते तानि नाटके अनुकरणं भवन्ति, येन लोकनाट्ययोः सम्बन्धः दृश्यते। नाटके लोकाद् अन्यत् किमपि नास्ति।

उत्तमधाममध्यानं नरणं कर्मसंश्रयं,
हितोपदेशजननं धृतिक्रीडियासुखदुकृतम्

इदं नाटकं सत्-मध्यम-निम्न-जनानां कर्म-आधारं भवति, जनकः सत्-उत्तम-परामर्शः च भविष्यति।

एतद्राशेशु भवेशु सर्वकर्मक्रियास्वतः,
सर्वोपदेशजननं नाट्यं लोके भविष्यतीति।

एतत् नाटकं स्वस्य अभिव्यक्तिभिः, भावैः, तेषां कर्मभिः, क्रियाकलापैः च जनानां कृते शिक्षां प्रदास्यति।

दुखर्तनं श्रमतनं शोकर्तनं तपस्विनां,
सर्वोपदेशजननं नाट्यं लोके भविष्यतीति।

एतत् नाटकं शोक-क्लान्ति-दुःख-पीडितानां द्वयोः अपि उपशमं दास्यति। लौकिकसत्त्वानां भोगाय एव नाटकं निर्मितम् अस्ति।

धर्म्यं यशस्यमयुष्यं हितं बुद्धिविवर्धनं,
लोकोपदेशजननं नाट्यमेतद् भविष्यति।

एषा नाट्यः धर्मस्य, यशस्य, जीवनस्य च प्रचारं करिष्यति, लाभप्रदः भविष्यति, बुद्धिविकासं करिष्यति, जगतः उपदेशं च दास्यति।

2.5.1 नाट्यस्य समग्ररूपम्

न तज्जननं न तच्छिलपं न स विद्या न स कला,
नसौ योगो न तत्कर्म नत्येस्मिं यन्न दृष्यते।

न किमपि ज्ञानं, शिल्पं, शिक्षणं, कला, योगः, न च किमपि कार्यं भवितुम् अर्हति यत् नाटके न लभ्यते। जनजीवनस्य सर्वेभ्यः पक्षेभ्यः नाटके स्थानं दत्तं, स्वस्य रुचिः।

सर्वशास्त्राणि शिल्पानि कर्मणि विविधानी च,
अस्मिनातये समतानि तत्तदेयतन्मया कृतं।

अस्मिन् नाटके सर्वाणि शास्त्राणि, सर्वविधानि शिल्पानि, अनेकानि विविधानि कार्याणि च प्रवृत्तानि सन्ति।

देवनामसुरानञ्च राजनामथ कुतुम्बिनम्,
ब्रह्मार्शिञ्च विज्ञानं नाट्यं वृत्तान्तादर्शकं।

अस्मिन् नाटके देवगण, असुर, राजा, गृहस्थः, ऋषिः च कथाः चित्रितुं गच्छन्ति।

योयं स्वभावो लोकस्य सुखदुःखसंनवितः,
सोङ्गद्याभिनयोपेतो नाट्यमित्यभिधीयते।

सुखदुःखसंयुक्तः लोकस्वभावः, अङ्गिकादिनाभिनयमिश्रितः तु नाट्य इत्युच्यते।

श्रुतिमारितिसादचरणपरिषेशार्थकल्पनाम्,
विनोदहननं लोके नाट्यमेतद्भविष्यति।

इदं नाटकं श्रुतिस्मृति-नीति-आदि-अर्थ-सम्भवं लोक-मनोरञ्जनं च भविष्यति।

2.5.2 सर्ववर्णानां नाट्यः/ सर्वजनानाम् नाट्यः

भरतेन नाटकं सर्ववर्णिका वेदः इति उक्तम् प्रत्येकं जनः अस्य सुखस्य युक्तः इति मन्यते। नाटकं समानप्रकारस्य रुचियुक्तानां जनानां प्रभावं न करोति, अपितु सार्वजनिकमनोरञ्जनत्वात् समाजाय स्वीकार्यं लाभप्रदं च भवति। नाटके त्रयाणां लोकानां भावाः प्रतिबिम्बिताः सन्ति। स्वं शूरं मन्यमानानां जनानां मध्ये उत्साहस्य उत्पादकं भवति। अज्ञानिनां कृते विशेषं ज्ञानं प्रदाति, विद्वान् ज्ञानं च वर्धयति। नाटकं लोककथायाः अनुकरणम् नाटकस्य सार्वत्रिकता जनानां समग्रदृष्टिम् सिद्धयति। जगति जीवानां नानात्वं तेषां भावानाम्, स्वभावस्य, आनन्दस्य, शोकस्य च अवस्थायाः, तेषां व्यवहारस्य च आधारेण दृश्यते। लोके प्रत्येकस्य प्राणिनः स्वभावानुसारेण व्यवहारः विशेषः। लौकिकः स्वजीवने प्रयत्न-धर्म-धन-कर्म-मोक्ष-सिद्धयर्थं विविधान् कामान् कामयति। ज्ञान-यशः-धन-शिक्षा-कला-शिल्प-धर्म-कर्म-योग-सुख-आदि-प्राप्त्यर्थं जनानां विविधाः इच्छाः सन्ति। एतानि प्राप्त्यर्थं जनाः निरन्तरं प्रयतन्ते। ज्ञानं, उपदेशः, लोककला, शिक्षा, लोकधर्मः, कार्यः, यशः, धनं, सद्गतिः च जगति प्रेमिणां सार्वजनिकव्यवहारस्य अभिव्यक्तिः आसीत्, सार्वजनिकतत्त्वैः प्राकृतिकरूपेण सुखेन दृश्यन्ते। लोकव्यवहारं लोकसंस्कृतिः, लोकभाषा, लोककला, लोकवर्गविभागः, लोकान्दोलनानि, संचारशैली इत्यादयः आनन्दस्य स्रोतः इति वयं अवगन्तुं शक्नुमः। लोकव्यवहारस्य एतेषां मूलतत्त्वानां स्वतःस्फूर्तव्यञ्जनेन लोकरूपं निर्धारितं भवति। अस्य लोककथारूपस्य कलात्मकं समुचितं च शृङ्गारदृश्यव्यञ्जनं नाटकम् एव। भेदः अस्ति यत् लोककथा सरलतया ग्रामीणरूपेण च चाल्यते, परन्तु नटः इत्यत्र लोकव्यवहारस्य,

टिप्पणी

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

लोक-इतिहासस्य, लोक-विश्वासस्य, लोक-स्वर-दशा, लोक-संकेतस्य, लोककला-लोकसंस्कृतेः च विविधता, गुणान इत्यादयः शास्त्रीयनाट्यसिद्धान्तानां आलोके प्रस्तुताः सन्ति। रूपं प्रदातुं रोचकं लोकप्रियं च भवति। केचन विशिष्टाः पद्धतयः सार्वजनिकरूपेण अथवा विविधताभिः सह प्रयुक्ताः प्रस्तुताः च भवन्ति। नाट्यशास्त्रस्य सिद्धान्ताः लोककथानां विविधतत्त्वानां शास्त्रीयरूपं ददति विधिः। नाटकं जनमनोविज्ञानाधारितविधा इति कारणतः सहानुभूतिम् आकर्षयति इति विधिः। नाटकस्य उद्देश्यं जनानां सर्वान् कामान्, प्रयत्नान्, परिणामान् च दर्शयितुं भवति। अत एव कारणं यत् नाटके सर्वे जीवाः स्वभावं, भोगान्, भोगस्य स्थितिं, वेषभूषणं, भाषां, व्यवहारकलां, उपदेशं इत्यादीन् नाटके अभिव्यज्जयन्ति। नाटकस्य (लोकव्यावहारिकविज्ञानस्य) एषः एव मनोवैज्ञानिकः स्वभावः सामाजिकजनानाम् नाटके तन्मयः भवति। फलतः नटेन अभिनीतेषु रमादीरूपेषु समाजिकाः सामान्यीकृताः भवन्ति।

2.5.3 लोकस्य प्रामाणिकता

भरतमुनिः एव नाट्यशास्त्रे नाट्यस्रोतविमर्शप्रसङ्गे वेदात् स्वीकृतानां नाट्यगृहाणां उल्लेखं कुर्वन् स्पष्टं कृतवान् यत् वेद-आध्यात्म-आश्रितेषु नाटकेषु लोकः प्रामाणिकतरं मन्यते।

लोकसिद्धं भवेत् सिद्धं नाट्यं लोकात्मकं तथा,
तस्मान्नाट्यप्रयोगे तु प्रमाणं लोक इश्यते,
तस्माल्लोकप्रमाणं हि विज्ञेयं नत्ययोक्तिभिः।

अतः वेदैः सह लोकभावनाः, लोकमूल्यानि च नाट्यस्य विकासस्य आधारः अपि अभवन्। एतत् स्वीकृतं तथ्यम् अस्ति। मनोरञ्जनेन जनचेतनायाः च सह नाटके सजीवितऋतुषु आधारिताः लोकोत्सवाः लोकोत्सवाः च अर्थात् जनानां चेतनायाः, प्रेरणायाः, लोकप्रियकृतीनां च आधारेण नाटकस्य उत्पत्तिः अभवत्। भारतीयसाहित्ये दृश्यश्रव्य-काव्यस्य मुख्यधारा एतयोः शास्त्रीयनाम्ना प्रसिद्धाः सन्ति। दृश्यकाव्यस्य व्याप्ते ते काव्यरूपाः सन्ति ये नाटकीयाः सन्ति, नाटकं न केवलं दृश्यं अपितु श्रव्यं भवति आंगिकः, वाचिकः, सात्त्विकः, आहार्यः-अभिनयद्वारा राम-सीता-आदीनां अवस्थानां अनुकरणं वा सुखं वा।

दुःखदं लौकिकभावनानां प्रतिबिम्बद्वारा नाटकं रूपं गृह्णाति। नाटकं श्रव्यनाटकं दृश्यं च इति कारणात् रूपं वा रूपक इति नाम्ना अपि प्रसिद्धम् अस्मिन् पात्रं स्वभावं त्यक्त्वा परप्रभावं स्वीकृत्य रूपं गृह्णाति, अतः नाटकं रूपकं वा भवति। दशरूपकेषु नाटकं प्रमुखम् अस्ति। भरतमुनिस्य नाटकस्य व्यापकसंकल्पना नाट्यशास्त्रे प्रस्तुता अस्ति। नाटकं सर्वलक्षणपूर्णम् अस्ति। विषयः विषयः नायकः च, चत्वारः अपि प्रसिद्धाः भवेयुः। एते नाटकस्य मुख्याः भागाः, तेषां आधारेण नाटकं स्थापितं भवति। दशरूपककरस्य मते अवस्थानकृतिनाट्य-अर्थात् अवस्थानुकरणं नाटकम्।

2.5.4 दृश्यकाव्यस्य प्रकाराः

दृश्यकाव्यस्य मुख्यविभागद्वयं भवति- रूपकं उपरूपकं च। रूपकं दशविधं भवति- नाटकं, प्रकरणं, भाणं, व्यायोगं, समवकारं, डिमं, इहमृगं, अङ्कं, वीथीं, प्रहसनं च। उपरूपका अष्टादश- नाटिका, त्रोटकः, गोष्ठी, सट्टकः नाट्यरासकः, प्रस्थानं, उल्लाप्यः, काव्यं, प्रेक्षकं, रासकं, संलपाकं, श्रीगदितं, शिम्पकं, विलाशिका, दुर्मल्लिका, प्रकर्णिका, हल्लिसः, भाणिकः च। लोकवृत्तिं सम्पूर्णतया अवगन्तुं साहाय्यं करोति।

पाठगतप्रश्नाः 2.4

1. सर्वजनानां नाट्य इति केन उक्तम्?
2. दृश्यकाव्यस्य कति प्रकाराः?
3. रूपकाः कति प्रकाराः सन्ति?
4. कति उपरूपकाः सन्ति?

2.6 नाट्य-सिद्धान्तः (नाट्यङ्गानि)

मानवव्यवहारस्य अनेके पक्षाः सार्वजनिकरूपेण द्रष्टुं शक्यन्ते। जीवानां सुखं दुःखं च, हर्षशोकादि, विविधानि मनोभावाणि, विविधानि रुचिन, मनोरञ्जनस्य साधनानि, कला (गायनं, क्रीडा, वास्तुकला, चित्रकला), संस्कृतिः, भाषा, परस्पर-व्यवहारं, वेषः, शृंगारः शिल्पं, अलंकारम् इत्यादिन लोकव्यवहारः विविधसरणौ प्रवहति प्रकाशितः च। एतत् लोकजीवनं रोचकं आनन्ददायकं च कर्तुं नाटकस्य निर्माणं जातम्। यदा प्राकृतिकः लोकव्यवहारः नाटकीयविकारद्वारा दृश्यमानः भवति तदा सः मनोरञ्जकः भवति, भिन्नविधैः संयोगेन आनन्दं च जनयति। नाट्यशास्त्रसिद्धान्ताः लोककथानां ललितरूपेण प्रस्तुतीकरणस्य युक्तयः सन्ति। आचार्यभरतेन नाट्यशास्त्रे लोकव्यवहारं केन्द्रे स्थापयित्वा नाट्यस्य नियमानाम् अवतारः कृतः अस्ति। जनव्यवहारस्य सम्यक् प्रदर्शनं एतेषु नाट्यङ्गेषु व्याख्यातम् अस्ति।

रस भव स्याभिनयः धर्मीवृत्तिप्रवृत्तिः,
सिद्धिः स्वरस्तथातोध्या रङ्गश सङ्घः।

नाटकस्य एते एकादश नाट्यभागाः लोकजीवनस्य शास्त्रीयीकरणेन सहानुभूतिपूर्णं कृत्वा रसजननं कृत्वा लोकजीवनं दर्शयितुं च सम्बद्धाः सन्ति।

टिप्पणी

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

2.3.1 नाट्यारसः भावश्च

लोकजीवानां कर्माणि गतिश्च भोगरूपं कृत्वा नाटकार्हाणि भवन्ति। रसः भारतीयसाहित्यस्य अतीव महत्त्वपूर्णः विषयः अस्ति। रसं विना (अन्यनाट्यङ्गरूपं), अर्थप्रकृतिं न भवति। न ही रसादृते कश्चिदर्थः प्रवर्तते। भावानुभावानां, संचारी-भावानां च संयोगात् रसनिष्पत्तिः भवति।

तत्र विभावानुभावव्याभिचारिसंयोगद्रसनिष्पत्तिः।

रसः अष्टविधः- शृङ्गारः, हास्यः, करुणः, रौद्रः, वीरः, भयानकः, बिभीत्सः, अद्भूतः च। रति, हास्यः, शोकः, क्रोधः, उत्साहः, भयः, जुगुप्सा, विस्मया च- एतानि स्थायि भावाः सहृदयस्य हृदये स्थायिरूपेण वर्तन्ते। षट्त्रिंशः संवादात्मकाः भावाः सन्ति- निर्वेद, ग्लानि, शङ्का, असुया, मदः, श्रमं अलस्य, दैन्यः, चिन्ता, मोहः, स्मृतिः, धृतिः, व्रीडा, चपलता, हर्ष, आवेगः, जड़ता, गर्वः, विषादः, औत्सुक्यः, निद्रा, अपस्मरा, सुप्तः, प्रबोधः, अमर्षः, अविहत्थः, उग्रता, मतिः, व्यादि, उन्मदा, मरणं, त्रासः, वितर्कः।

अष्टौ सात्विकभावाः-स्तम्भः, स्वेदः, रोमान्चः, स्वर्भङ्गः, वेपथुः, वैवर्ण्यः, अश्रुः, प्रलयः च। मनुष्यस्य विभिन्नानि मनोदशानि (विकासः, विस्तारः, क्षोषः, विक्षेपः इत्यादयः) पुरुषार्थः (धर्मः, अर्थः, कामः, मोक्षः) इत्येतयोः विविधाः मनोभावाः तदा एव रसरूपेण उपभोज्यन्ते यदा तेषां नाट्यरूपं आंगिक-इत्यादिभिः अभिनयेन भवति।

अस्मिन् जगति मानवस्वभावस्य अनेकाः रूपाः सन्ति। सुखदुःखप्रभावेण जीवनस्य चरणाः विविधाः विचित्राः च भवन्ति।

यदा सा सुखदुःखसंवेदना नटैः अभिनीता भवति तदा नाट्यात्मकं रमणीयं च भवति। नाट्यशास्त्रे नटः सुखदुःखस्वभावं परित्यज्य काव्यनिबन्धं वा संवेदनं वा अवशोष्य आङ्गिकादिनाट्यद्वारा अभिभूतं ददाति। अभिनयकाले नटः आत्मानं विस्मृत्य पात्रस्य चौतन्यं गृह्णाति, अतः सः नटः इति उच्यते, तेन कृतं अभिनयनृत्यादिकं नाटकं कथ्यते। नाटके न केवलं नटः पात्रं मूर्तरूपं ददाति अपितु कविस्य वचनं लोकजीवनं अपि आत्मसातयति। अत एव सहृदया रसं रमन्ते। अस्य एकात्मकस्य नाटकरूपस्य कारणात् एव महारसः उत्पद्यते। सुखप्रदं सुखप्राप्तिः च नाटकस्य परमं प्रयोजनम् एवं प्रकारेण वयं वक्तुं शक्नुमः यत् लोकनाटकयोः परस्परं सम्बन्धः अस्ति, यः नाटके विविधविधैः शैल्याभिः च मञ्चे प्रस्तुतः भवति, यस्य कारणेन सामान्यजनाः आनन्देन सह लाभं प्राप्नुवन्ति, शिक्षिताः च भवन्ति। अतः वयं वक्तुं शक्नुमः यत् लोकनाटकं च परस्परं पूरकं भवति, परन्तु लोकानां तदेव आनन्दः नास्ति यत् नाटके लभ्यते, अर्थात् नाटकं लोकदर्पणं यस्य माध्यमेन सामान्यजनाः द्रष्टुं शक्नुवन्ति इति वक्तुं न दोषः स्यात् जीवनस्य प्रत्येकं पक्षम्।

2.6.2 अभिनयः

चतुर्विध-अभिनयस्य (आङ्गिकः, वाचिकः, सात्विकः, आहार्यः च) माध्यमेन नाटके पात्राणि स्वस्य आनन्द-दुःख-आदीनां अवस्थां प्रदर्शयन्ति, यतः अभिनये क्रियमाणाः कर्म-मानसिक-प्रयत्नाः इत्यादयः सर्वे दर्शयितुं अभिप्रेताः सन्ति जनाः। नाटकस्य अभिनयस्य च क्रमेण भरतेन पात्रस्य स्थापनं, पादप्रचारः, उपविष्टः, निद्रा इत्यादयः विविधाः नाट्यविधयः विषये विविधाः विचाराः प्रस्तुताः सन्ति। आङ्गिकाभिनयस्य एताः चत्वारः परिस्थितयः रूपे रचनायां च परस्परं भिन्नाः सन्ति। तेषां प्रयोगः भिन्नभिन्नभूमिकासु अपि भवति। एतेषां पद्धतीनां सामान्यं नाम लयम्। नाटके नृत्ये च कदाचित् हस्तगतिः प्रधानं भवति, क्वचित् पादगतिः प्रधानं भवति, कदाचित् उभयम् अपि समानरूपेण प्रधानं भवति, एषा स्थितिः गतिः इति कथ्यते। गतिः एव अन्तर्गतं भावस्य, रसस्य, अवस्थायाः, स्थानस्य, कालस्य च विविधतायाः च सन्दर्भे प्रयोज्यस्य पात्रस्य स्थानस्य, पादप्रसारस्य, उपविष्टस्य, सुप्तस्य च इत्यादीनां वर्णनं भवति, यत् सामान्यतया जनव्यवहारं प्रतिबिम्बयति, अस्ति च जनसामान्येषु लोकप्रियम् एते प्रयत्नाः जगति दृश्यन्ते।

टिप्पणी

2.6.3 धर्मी

रस-भाव-अभिनय-आदिभिः एकादश-तत्त्वैः सह भरतेन नाट्यशास्त्रे लोकधर्म-नाट्यधर्मयोः परिगणना, विश्लेषणं च कृतम्। लोकधर्मी नाट्यधर्मी धर्मति द्विविधः स्मृतः- लोकधर्मी नाट्यधर्मी च द्वे धर्मी।

लोकधर्मी- यदि कश्चन रूपकः सरलः, बाह्यप्रदर्शनरहितः, यः जनस्वभावानुसारं भावनां दर्शयति, सः अभ्रष्टः भवति, यः स्वविषये सामान्यजनानाम् आचरणं कर्म च दर्शयति तथा च यत् सरलं विहीनं च प्रदर्शनं दर्शयति तथा च स्वतःस्फूर्तव्यञ्जनानि प्रदर्शयति, येषु भिन्नाः स्त्रीपुरुषपात्राणि सन्ति, तर्हि लोकधर्मनाटकप्रकारः इति गणनीयः।

स्वभावभवोपगतं शुद्धन्वविकृतं तथा लोकवर्तकृत्योपेतमङ्गलेलविवर्जितं।

स्वभावाभिनयोपेतं नानास्त्रीपुरुषाश्रयम्, यदिद्विशं भवेन्नत्यं लोकधर्मि तु स स्मृतम्।

लोकधर्मीनाट्ये प्रजानां शुद्धं स्वाभाविकं च अनुकरणं भवति। अस्मिन् वाचिकः, आङ्गिकः, सात्विकः, आहार्यविधयः विविधभावानां प्रतिनिधित्वं कर्तुं अभिनयः न भवति। जीवनं स्वप्राकृतकरूपेण प्रस्तुतं भवति। लोकधर्मीनाटकं स्वाभाविकैः, स्थायी-व्यभिचारी च भावैः परिपूर्णम् अस्ति। तस्मिन् कल्पनाया परिवर्तनं न प्रवर्तते। शुद्धप्राकृतकरूपेण तिष्ठति। अङ्घरादिभौतिकविलासानां प्रयोगः नास्ति, पुंस्त्रीपात्राणां प्रचुरप्रयोगः। लोकनाटके पुरुषाः पुरुषपात्राणि निर्वहन्ति। स्त्रीणां पुरुषस्य कर्म न गण्यते। शिल्प-कल्पना-नाट्य-संस्काराः अभ्यास-प्रयत्नेन नाटके न प्रस्तुताः भवन्ति। आचार्य अभिनवगुप्तस्य मतेन अस्याः लोकपरम्परायाः अनुसारं कविः केवलं वस्तुं यथावत् वर्णनं करोति। नटः प्रयुङ्क्ते। स्वार्थविनोदविचित्रतायाः कल्पना नास्ति। अस्मात् दृष्ट्या काव्यभागः प्रयोगभागश्च लोकधर्माश्रयः। वस्तुतः काव्ये नाटके च द्वौ भिन्नौ

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

परम्परा दृश्यन्ते। एकस्याः परम्परानुसारं उभयत्र लोकप्रधानाः प्रवृत्तयः प्रधानाः सन्ति, अपरस्यानुसारं तु उभयत्र विचित्रविनोदप्रवृत्तयः प्रधानाः भवन्ति। संस्कृतनाट्यपरम्परायां लोकधर्मपरम्परायाः नाटकस्य निश्चितं उदाहरणं न लभ्यते, परन्तु दशरूपकस्य तयोः परम्पराणां च भेदानाम् विश्लेषणेन प्राचीनलोकनाट्यानां इतिहासस्य विकीर्णाः अर्धदृष्टाः पृष्ठाः तेषु नष्टाः इव दृश्यन्ते। भाणः, प्रहसनः, सट्टकः इत्यादयः सम्भवतः एव प्राचीनलोकनाटकानां परिष्कृतरूपाः सन्ति। एतेषु लघुनाटकेषु पात्राणां प्रकारः प्राचीनजनजीवनेन सह अधिकं सम्बद्धः आसीत्। लोकनाट्यस्य प्रेरणास्रोतः ग्रामजीवनस्य ग्राम्यता, सरलता च आसीत्।

नाट्यधर्मी- नाट्यधर्मी नाट्यपरम्परायां प्रतीकात्मकवाक्यानि, लिलाङ्गहारः, जनान्तिकः, स्वगतः, आकाशवाचनः इत्यादीनि नाटके प्रचलितानि रूढयः, शिला, वाहनं, विमानं, प्रासादः, दुर्ग, नदी, समुद्रम् इत्यादि सूचनविधयः, शस्त्राणि, अमूर्तव्यञ्जनानि च प्रयुक्तानि मञ्चे असंख्याता ज्ञापकाः विधयः नाट्यधर्मप्रकृतयः। कर्मणि ये जनाः आनन्दाः दुःखाः च नाटकीयाः भवन्ति ते अपि नाटकीयाः भवन्ति।

भरतस्य दृष्टिकोणः- नाट्यधर्मी-रूढयः केवलं जनभावनाभ्यः, लोकाचारात् च विकसिताः भवन्ति। वस्तुतः नाट्यधर्मस्य कृते लोकधर्मी आदर्शाः सन्ति। नाट्यधर्मीनाट्यरूपेण अश्वघोषः, भासः, शूद्रकः, कालिदासः, हर्षः इत्यादयः नाटककाराः महत्त्वपूर्णाः कृतयः सन्ति।

नाट्यधर्मीपरम्परा लोकधर्मीपरम्परापेक्षया अधिका कल्पनाशीलः, विचित्रः, रोचकः च अस्ति। काव्यभागः प्रयोगभागश्च प्रयोक्तुः परिष्कृतकाव्यबुद्धेः समृद्धकल्पनायाश्च आश्चर्यं सौन्दर्यं च संयोजयति। लोकधर्मीपरम्परा इव भरतेन नाट्यधर्मीपरम्परायाः कृते केचन आधाराः सिद्धान्ताः च प्रस्तुताः सन्ति। नाट्यधर्मीपरम्परायां शास्त्रीयपद्धत्याधारित अभिनयः सुचारुतरः रोचकतरः च भवति। नाटकस्य काव्यभागः प्रयोगात्मकः च भागः मूलरूपेण न प्रस्तुतः। आवश्यकतानुसारं वाचिक-अभिनयस्य सन्दर्भे हृदयस्पर्शी राग-आधारित-आरोहण-अवरोह-स्वर-अलंकार-मधुरः योजना अस्ति।

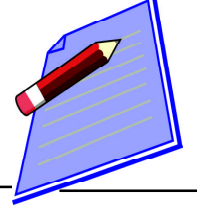
लोके यादभियोज्याञ्च पदमत्रोपयुज्यते,
मूर्तिमत्साभिभाशंचा नाट्यधर्मि तु स स्मृतः।

यस्मिन् लोकप्रियं वस्तु संवादैः सह समानकौशलेन ठोसरूपेण प्रयुक्तं भवति, तदा तत् लोकधर्मी इति मन्तव्यम्। कलात्मकतां प्रतीकवादं च स्वीकृत्य लोकप्रवृत्तयः स्वीक्रियन्ते। स्वाभाविकतया नाटके लोकधर्मात् परः कोऽपि धर्मः नास्ति। लोककथायां वर्णं योजयितुं नाटककारः स्वकथायां नटः च यत् विचित्रतां आनयति तत् नाट्यधर्मी इति कथ्यते। यथा मञ्चे वीधि-भाण-आदि-शैल्याः रूपकम्, यस्मिन् एकमेव पात्रं भवति, तेषां तन्त्रं नाट्यधर्मी किन्तु तस्मिन् प्रस्तुतं यथार्थ-कथानकं लोकधर्मी-सम्बद्धम् अस्ति। देव-दानव-पर्वत-नदी-आदि-मञ्च-अवतारे यत्र नाट्य-विधिः प्रयुक्ता, तत्र मानव-भावनायां, स्थान-काल-पात्राणां च योजनायां स्वाभाविकतां आनयितुं नाट्यधर्मी-विधिः अपि अनुकूलतां प्राप्तवती अस्ति-

देशं कर्म च जतिं च पृथिवायुद्देशासंश्रयं,
विज्ञानं वर्तनं कार्यं पुरुषणं प्रयोगतः।

2.6.4 नाट्यवृत्तिः

लोकपरम्परां मनसि कृत्वा लौकिक अभिनयविधिव्यवहारव्यवहारः करणीयः। नाट्यप्रयोगे वृत्तीनां असाधारणं महत्त्वम् अस्ति। वृत्तिः अभिनयविधिसम्बद्धाः सन्ति। दशविधरूपकाणां भिन्नशैल्याः प्रस्तुतीकरणात् वृत्तिः रूपकैः सह सम्बन्धी भवति, एताः वृत्तिः रूपकाणां कृते लाभप्रदः भवति। नायिका-नायिका-नायिकाविरोधी-इत्यादीनां पात्राणां स्वकीयाः शारीरिकाः, वाचिकाः, मानसिकाः च वृत्तिः भवति। स एव वृत्तिः नाटकं जनयति, यत् सम्पूर्णे जीवजगति प्रचलितम् अस्ति। अभिधा, लक्षणा, व्यंजना इत्यादयः शब्दाः भारतीयकाव्यशास्त्रे प्रचलिताः सन्ति। भरतस्य मते भारती, सात्वती, कैशिकी, आरभाटी इति चत्वारि वृत्तिः सन्ति, येषु नाट्यस्य प्रयोगः आश्रितः अस्ति।

टिप्पणी

भारती सत्वति चौवा कैशिक्यर्भाति तथा,
चत्त्रो वृत्तयो ह्योता यसु नाट्यं प्रतिष्ठितम्।

2.6.5 शस्त्रप्रयोगः

तथा च शूल-तोमर-धनुष-गदा-वज्र-शक्ति-चक्र-आदीनि शस्त्राणि अपि नाटके प्रयुक्तानि उत्तम-शस्त्रेषु गण्यन्ते। नाटकनायकः राजा, समाजस्य सुप्रसिद्धाः जनाः सेनापतयः, मन्त्रिणः इत्यादयः अपि तस्मिन् योग्याः भवन्ति। नाट्यप्रयोगे ध्वजवाद्यशास्त्रादिप्रयोगेन राजप्रभावः अपि वर्धते।

2.6.6 वर्णविधानम्

नृपदेवासुरादिदेशवासिनां वर्णानां च विविधाः सृज्यन्ते। पायश्च श्यामवर्णश्च राज्ञः, बदरी ऋषीनां कृते, प्रसन्नजनानाम्- गौरस्य (शुक्लस्य), किरातस्य, बर्बरस्य, आन्ध्रस्य, द्रविडस्य, काशीस्य च दक्षिणात्यस्य च- कृष्णस्य च यवनस्य, वैश्यस्य च शूद्रस्य च सामान्यतः- कृष्णा, ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य च कृते- रक्तः, देवतायक्षाय अप्सरा- गौरः (शुक्लः)। नानावर्णानां उपवर्णानां च संयोगात् पात्राणां भिन्न-भिन्न-स्थित्यानुसारं सुदुःखद-भूमिका अपि प्रस्तुता भवति।

2.6.7 नाट्यप्रवृत्तिः विधानम्

नाट्यप्रयोगस्य स्वाभाविकतरं आकर्षकं च रूपं दातुं भरतेन प्रवृत्तिः विहितः। भारतीयसाहित्ये प्रकृतिशब्दस्य प्रयोगः अनेकार्थेषु कृतः अस्ति। मनुष्याणां पापगुणाः, बुद्धिशारीरिकाङ्गप्रयत्नाः, शरीरस्य लीलाविलासाः, मनसः मनोभावाः विकाराः, आलापविलापादिव्यवहारः च सर्वे प्रवृत्तिः इति प्रसिद्धाः सन्ति। भरतेन नाट्यशास्त्रे प्रकृतिशब्दस्य बहुप्रयोगः कृतः अस्ति। सा वृत्तिः पृथिवी वेष-वाक्-आचार-वाक्-रूप-प्रसार-प्रसारिता। वस्तुतः आचरणसंवादयोः अन्तर्गतं यत् मानवव्यवहारस्य अन्तर्गतं न भवति। भरतमुनिस्य मते चत्वारः प्रवृत्तिः सन्ति। आवन्ति, दक्षिणातयः, औद्धमागधि

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

:, पाञ्चाली मध्यमा।

अवन्ति दक्षिणत्या च तथा चौवोध्रमगधि,
पाञ्चाली मध्यमा चेति विज्ञेयस्तु प्रवृतयः।

2.6.8 आभूषणम्

लोकनाट्यक्षेत्रे वेषभूषा-आभूषण-वेश-आदि-द्वारा प्रस्तुतानां पात्राणां सुन्दर-अलङ्कारस्य कृते भरतेन अलङ्कार-संज्ञा कृता अस्ति। अलङ्कारस्य मुख्यतया त्रयः प्रकाराः सन्ति- माला-धारणं, आभूषण-वेशं, परिधानं च। शरीरं पञ्चधा माला अलङ्कृतं भवति- वेष्टितः, विततः, संघात्यः, ग्रंथितः प्रलंबितः च। हरितपत्राणि वर्णपुष्पाणि च मालायां स्थापयन्ति। विततायां पुष्पमाला प्रसृता तिष्ठति, संघात्ये पुष्पकण्डिकाः अद्रिश्यभवेन सह सूत्रे संगृहीताः तिष्ठन्ति। ग्राथितायां पुष्पाणि वेष्टितानि, प्रलंबितायां च पुष्पमाला अतीव दीर्घा लम्बमानं च तिष्ठति। नाट्य-मञ्चे एतादृशाः आभूषणशैल्याः वयं द्रष्टुं शक्नुमः ये लोकसंस्कृतौ वर्तमानाः सन्ति। स्त्रीपुरुषौ अपि सार्वजनिकरूपेण आभूषणानाम् उपयोगं कुर्वन्ति यत् नाटके दृश्यते तथा च तेषां लोकसंस्कृतेः, स्थानस्य, लोकसौन्दर्यस्य च भावः प्रकाशितः भवति। स्त्रियः आभूषणं बहु रोचन्ते। शिरसि शिखापाशशिखाव्यालपिण्डपात्रं चूडामणिं मकरिका मुक्तजालं गवक्षिकं मेषजलं च। परन्तु मनोदशायाः अनुसारं तेषां वंशावली, वर्णनं, आभूषणशैली च अपि परिवर्तते। पुरुषाणां प्रयुक्तानां आभूषणानाम् सूची अतीव विशाला अस्ति। शिरसि चूडामणिं, कर्णं कुण्डलं, कण्ठे मुक्तावलं, हर्षकं सूत्रकं च, अङ्गुलयोः अधः अङ्गुलिमुद्रं वर्तिकं च, वक्षसि मौक्तिकमणिं, कटिभागे सूत्रकं च पुरुषाणां शरीराङ्गानाम् अलङ्कारं करोति। एतेषां अलङ्कारानाम् उपयोगः भावनानां रसस्य च सन्दर्भं कर्तव्यः, अलङ्कारप्रयोगः केवलं अगमप्रमणस्य, चरित्रस्य, सौन्दर्यस्य, जनानां लोकप्रियव्यवहारस्य च पृष्ठभूमितः एव युक्तः। शोककाले चमत्कारिक-आभूषणानां प्रयोगः न युज्यते। एषः लोकव्यवहारः नाटके अपि अनुकरणीयः अस्ति।

2.6.9 सिद्धिः

सिद्धिः द्विविधा- दिव्यः मानुषी च- दैविकी मनुषी चौवा सिद्धिः स्याद् द्विविधौवतु।

2.6.10 नाट्यसङ्गीतम्

भरतस्य दृष्ट्या नाट्यप्रयोगस्य सिद्धयर्थं गीतं वाद्ययन्त्राणि च महत्त्वपूर्णानि सन्ति। स्वरस्य वर्णनं पाठे वा वाचिकनिष्पादने वा भवति तथा च एते षड्भिः द्विविधाः सन्ति सप्तस्वराः शरीरा वैणवः च। सप्तस्वरस्य नामानि सन्ति- निषधा, ऋषभः, गान्धारः, मध्यं, पञ्चमं, धैवतः षड्ज च। शारिरश्चौवा वैणश्च सप्त षड्जदयः स्वराः। गीतादिप्रकाराः सन्ति, अतः पाठगीते च स्वरस्य समावेशः कर्तुं शक्यते, परन्तु स्वरस्य स्वतन्त्रानुग्रहणस्य अर्थः अस्ति यत् नाट्यप्रयोगे केवलं नाम्ना प्रसिद्धस्य स्वरस्य प्रयोगेन सौन्दर्यस्य प्रतिबिम्बः भवति अन्तरालपस्य।

2.6.11 सङ्गीतवाद्यम् (आतोद्यम्)

आतोद्यते इति आतोद्यम् अस्याः व्युत्पत्त्यानुसारं यन्त्राणि आतोद्या इति उच्यन्ते, यतः तेषां हस्तादिना ताड्यते। आतोद्यस्य चतुर्विधः- ततः, अवनद्यः, घनः, सुषिरा च।

ततं चौववनद्धं च घनं सुषिरमेवा च,
चतुर्विधं च विज्ञेयामतोद्यं लक्षणन्विताम्।

ततः तत् वाद्यं यस्य ताराः सन्ति, यत् पुशकरवाद्यं ताडितं च परितः आवृतं भवति तत् अवनद्यं, यत् वाद्यं तालोपयोगी मञ्जिजरा इत्यादिना प्रहारेण वाद्यमानं भवति, घनः वाद्यं च यत् वेणुनादनादिना वाद्यमानं भवति सुषिरा इति। एतादृशाः वाद्ययन्त्राणि लोके दृश्यन्ते प्रयुक्तानि च, येन लोकनाट्ययोः सम्बन्धः दृश्यते।

2.6.12 गीतम्

पंचप्रकाराः- प्रवेशकः, प्रासादिकः, आक्षेपः, निष्क्रमणः, अंतरा इति। प्रवेशसमये पात्राणां शक्तिस्वभावस्थितिसूचकं गीतं गायेत्, तत् प्रवेशकम् पात्रस्य अन्तः मनसः स्थितिं प्रकाशयितुं यत् गीतं गायते तत् प्रसादिकगीतम् इति कथ्यते। प्रकृकरसकारणात् रसपरिवर्तनं यत् गीतं तत् आक्षेपगीतं कथ्यते तथा च पात्रस्य मञ्चात् निर्गमनसमये यत् गीतं गायितं तत् निष्क्रमणगीतं कथ्यते। गीतस्य मूलपद्यसमूहः ध्रुवा इति कथ्यते। ध्रुवेषु योग अर्थात् संयोगस्य कारणात् अस्य गीतस्य प्राथमिकता अथवा विशेषगीतत्वात् सामान्यगीतात् गन्धर्वतः स्वतः भेदः भवति।

2.6.13 प्रेक्षागृहम्

प्रेक्षागृहः पात्राणां गतिषु (आगमनगमनादिक्रियासु), अभिनयेषु गायनक्रीडासु च उपयोगी भवति, मण्डपः च स्ववर्गस्य मण्डपद्वारा पात्राणां अभिनयादिषु सहायकः भवति। सभागारं त्रिविधं भवति- विकृष्टं चतुर्ध्रं त्रियध्रं च। प्रेक्षागृहस्य निर्माणे लोकप्रियभवननिर्माणसम्बद्धानां वास्तुकलानां, वास्तुशिल्पस्य शैल्याः सिद्धान्तानां च उन्नतप्रयोगः प्राप्यते। प्रेक्षागृहस्य निर्माणं वा तस्मिन् प्रयुक्तानि घण्टापुष्पपात्राणि चित्राणि अलङ्कृतानि भित्तिः इत्यादयः लोककलाः सन्ति।

2.6.14 पूर्वार्ङ्गम्

लोकनाटकं रोचकं दृश्यं च कर्तुं पूर्वाभ्यासः (प्रयोगात् पूर्वं अभ्यासः) क्रियते येन नाट्यप्रयोगानाम्, संवादस्य, अभिनयस्य, संगीतस्य, नृत्यस्य इत्यादीनां प्रदर्शनं लोकप्रियं भवितुम् अर्हति। पूर्वार्ङ्गस्य नियमः लोककथां नाटकीयं, रोचकं, प्रभावशालीं च रूपेण प्रस्तुतीकरणस्य प्रयासः अस्ति।

2.6.15 भाषाविभागः

भाषा जगति जीवानां व्यवहारस्य माध्यमम् समाजे स्वदेशं, वर्गं, कुलं, संस्कृतिं, पदं, जातिं च अनुसृत्य भाषायाः प्रयोगः भवति। समाजस्य विभिन्नप्रदेशानां भाषा अपि भिन्ना भवति। लोकस्य

टिप्पणी

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

सृजने अपि एषा भाषाविविधता महत्त्वपूर्णा अस्ति। स्वभाषाद्वारा एव जीवाः स्वभावं, विचारान्, संस्कृतिं, कलां च सहजतया प्रभावीरूपेण च प्रकटयितुं समर्थाः भवन्ति। लोकानां सजीवं सरलं च प्रदर्शनं दातुं नाट्यसिद्धान्तेषु भाषाविभागः अपि नियमितः अस्ति। विश्वस्य विभिन्नेषु भागेषु प्रचलितानां भाषाणां प्रयोगः संस्कृतनाट्येषु दृश्यते येन शिक्षिताः अशिक्षिताः च पात्राः स्वस्वप्रदेशस्य संस्कृतिं कलां च सहजतया व्यक्तं कर्तुं शक्नुवन्ति। संस्कृतनाटकेषु संस्कृत, प्राकृत, शौरासैनी, महाराष्ट्री इत्यादयः भाषाः विविधैः पात्रैः प्रयुक्ताः भवन्ति। संस्कृतनाट्येषु प्रचलिता एषा नाट्यभाषाविधिः लोकव्यञ्जनसंस्कृतिसम्बद्धानां लोककथानां रसं मनोरञ्जकं च रूपं ददाति।

2.6.16 नाटकस्य कथानकम् (वस्तुः)

वस्तुः रूपकविषयम् इत्यर्थः। कथायाः विषयः प्रसिद्धः काल्पनिकः वा जनसम्बद्धः। काव्यविषयस्य पृष्ठतः मूलप्रेरणा लोकः लोकवृत्तम् वा। विषयः (कविकल्पना) एकः घटना वा गहनः रहस्यः वा समाजे घटमानाः घटनाः वा भवितुम् अर्हन्ति, ये समाजे घटमानानां क्रियाकलापानाम् अथवा परम्पराणां माध्यमेन जनान् कुत्रचित् शिक्षयन्ति, यत् कविः मञ्चे नाटकद्वारा प्रस्तुतं करोति। एतत् करोति वा दर्पणवत् जगत् दर्शयति। यदि विषयः प्रसिद्धः लोकप्रियः च नास्ति तर्हि दर्शकस्य तस्मिन् स्नेहः न विकसितः भवेत्। अतः अस्माकं जीवनपरम्परायाः उत्तराधिकारतः प्राप्तानां रामायण-महाभारत-पुराण-आदि प्राचीनग्रन्थानां आधारेण नाटकस्य कथानकस्य विकासः करणीयः।

पाठगतप्रश्नाः 2.5

1. अभिनयस्य प्रकाराः लिखन्तु?
2. धर्मी के सन्ति?
3. भरतमुनिमते कति वृत्तिः?
4. सिद्धयः कति प्रकाराः सन्ति? तेषां नामानि लिखत।

2.7 नाटकस्य प्रकृतेः दृष्ट्या कथावस्तुः प्रकाराः

1. सर्वश्राव्यः प्रकाशः वा
2. नियतश्राव्यः - जनान्तिका, अपावरीता, आकाशभाषिता
3. अश्राव्य वा स्वगतम्

अर्थोपेक्षकं लोकवृत्तश्च

नाट्यकलाया परिचयम्

अर्थोपाक्षर्यकैः सुस्यं पञ्चाभिः प्रतिपादयेत्,
विष्कम्भचुलिकनकास्याङ्कावतरप्रवेसगकैः

नाटके नीरसकथायाः विषये सूचना माध्यमेन दत्ता भवति तथा च ये पात्राणि सूचनां ददति ते भिन्नवर्गस्य (मध्यमनिम्नस्य) भवन्ति। निगूढ भव वचनं संयुक्तं अपवारितं कथ्यते। मञ्चे यदा अज्ञातं पात्रं सम्मिलितं वाक्यं योजनाकृतं भवति तदा तत् आकाशवचनम् इति उच्यते।

टिप्पणी

नेता (पात्रम्)- नेता अर्थात् नायकः कथायाः पात्राणि वा। नाटके अपि पात्राणां विशेषं महत्त्वं भवति, ये जनानां सम्बन्धिनो भवन्ति। कथायाः विषयवस्तु पात्रस्य आचरणस्य, व्यवहारस्य, स्थितिः, स्वभावस्य च विविधतायाः च पृष्ठभूमितः प्रफुल्लितः भवति। पात्राणि (नायिक-नायिका) एव अस्य जीवनं गतिं च ददति। अत एव, नाटके पात्रस्य (नायकस्य वा नायिका वा इत्यादीनां) महत्त्वं असाधारणं भवति, तस्य प्रस्तुतीकरणस्य कला अपि असाधारणं भवति। नाटके यावन्तः प्रकाराः नायकाः, नायिकाः इत्यादयः पात्राः भवितुम् अर्हन्ति तावत् मनुष्याः भिन्नाः प्रकाराः भवितुम् अर्हन्ति। बहुप्रकारस्य पात्राणां स्वरूपं जगति द्रष्टुं शक्यते इत्यर्थः। नाटके पात्राणि समाजे प्राप्यमाणस्य प्रकृतेः प्रतीकरूपेण स्थापितानि सन्ति। पात्राणां व्यवहारः नाट्यप्रवृत्तयः च पात्राणां सांस्कृतिकपर्यावरणेन, वस्त्रेण च निर्धारिताः भवन्ति।

नायकः अपि प्रसिद्धः उदात्तः च भवेत्। नायकः नाटकस्य केन्द्रे जीवनसदृशप्रकाशवत् निवसति, तस्मात् केन्द्रात् एव नाटकस्य प्रकाशः निर्गच्छति, अतः तस्य प्रसिद्धिः अत्यन्तं आवश्यकी अस्ति। अधिकतया प्रसिद्धानां संस्कृतनाटकानां नायकाः सुप्रसिद्धाः, रामः, कृष्णः, उदयनः, दुष्यन्तः, पुरुरवः इत्यादयः सर्वे सुप्रसिद्धाः वीराः सन्ति। भरतेन मुख्यनायकस्य सम्बन्धे स्पष्टतया उक्तं यत् नाटकस्य सर्वेषां पात्राणां तुलने पात्रेषु मुख्यनायकः एव अधिकाधिकं विकासं प्राप्नोति। भरतेन समुचितमानवस्वभावस्य चतुःप्रकारस्य नायकानां अवधारणा कृता अस्ति- धीरोदत्तः, धीरललितः, धीरोदाद्ध, धीरप्रशान्तः।

भेदैश्चतुर्धा ललिताशन्तोदत्तोद्धतैरयम्।

नायकः संन्यासी, प्रसिद्धः, आर्यः, बुद्धिमान्, सुन्दरः, युवा, उत्साही, कुशलः, जनप्रेमी, तेजस्वी, चतुरः, सुशीलः च भवेत्। नाटके नायकः मुख्यः नटः भवति, परन्तु नाटके अन्ये बहवः मुख्यपात्राः सन्ति। तेषु केचन वीरस्य समर्थकाः केचन तस्य प्रतिद्वन्द्विनः। सम्पूर्णं कथायां नायकः सर्वत्र उपस्थितः अस्ति।

उपनायकः- उपनायकः वीर इव गुणवान् उत्तमः च भवति परन्तु राजा इत्यादि पदं न प्राप्नोति।

अनुनायकः- मुख्यनायकस्य भक्तस्य नायकस्य अनुनायकः हीनः भवति। रामकथायां सुग्रीव इत्यादिषु सर्वेषु कार्येषु सहायं करोति।

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

प्रतिनायकः- मुख्यनायकस्य योजनानां प्रतिरोधकः भवति, रामकथायां रावण इव नायकस्य समानः उत्साहः, महिमा, गौरवः च भवति।

अस्य अर्थः अस्ति यत् नायकस्य नायिकायाः च भेदस्य वर्णनस्य आधारः प्रकृतिः, गुणाः, जनव्यवहारः इत्यादयः एव अभवन्, यतः वयं जनानां समाजे च समानप्रकारस्य प्रकृतिं द्रष्टुं प्राप्नुमः, तत्र स्वभावस्य समागमः भवति नायकनायिका च भिन्नाः प्रकाराः।

प्रकृतयः प्रस्तुत्यर्थं भेदिताः सन्ति अर्थात् कथानां जनानां च स्वभावानाम् प्रतिनिधित्वं कुर्वन्ति। एवं प्रकारेण वयं वदामः यत् नाटके पात्राणि स्वस्य समग्रवर्गस्य प्रतिनिधित्वं कुर्वन्ति, यथा नाटके धीरोदतकनायकः प्रकृतेः प्राणिनां प्रतिनिधित्वं करोति ये समग्रसमाजस्य प्रतिनिधित्वं कुर्वन्ति। तथा च धूर्तः पात्रः समाजे प्राप्यमाणानां धूर्तस्वभावस्य सर्वेषां जनानां प्रतिनिधित्वं कुर्वन् अस्ति। एवं प्रकारेण लोकजगति प्राप्यमाणानां प्रकृतेः विविधप्रकारानाम् अनुकरणं नाटके भवति, तथैव लोकप्रेरितस्य नाटके चित्रितानां लोकानां सुखदुःखदस्थितिः दृश्यते।

भवान् किम् अधिगतम्

- भारतीयपरम्परायां भरतं नाट्यशास्त्रस्य रचयिता इति मन्यते।
- नाट्यशास्त्रे ३६ अध्यायाः दत्ताः सन्ति।
- प्रसंगवशं नाट्यशास्त्रे अनेके आचार्याणां उल्लेखः अस्ति, ये भरतपूर्वपदवीयाः संचालकाः सन्ति।
- नाट्यशास्त्रं नाट्यवेद इत्यपि कथ्यते।
- नाट्यशास्त्रे लोकस्य समग्ररूपं, नाटकस्य सार्वत्रिकता, लोकस्य प्रामाणिकता, दृश्यकाव्यविभागः, नाटकं भावः, अभिनयः, धर्मः, नाट्यः, चरित्रशिक्षा, नाट्यप्रवृत्तिः, विधानं, आभूषणं, सिद्धिया, नाट्यसंगीतं, आतोद्यं, सभागारं, नाटकं च भाषा।

पाठांतप्रश्नाः

1. नाट्यशास्त्रस्य सृष्टिकालस्य विषये चर्चा कुरुत।
2. नाट्यशास्त्रस्य स्वरूपविषये टिप्पणीं लिखत।
3. नाट्यशास्त्रस्य उत्पत्तिं कथयतु।
4. नाट्यशास्त्रस्य प्रयोजनं व्याख्यातव्यम्।

5. नाट्यशास्त्रे दत्ताः मुख्यनाट्यसिद्धान्ताः व्याख्यातव्याः।

नाट्यकलाया परिचयम्

पाठगत-प्रश्नानि उत्तराणि

2.1

1. तृतीयशताब्दीः
2. रामकृष्णः कवेन
3. चतुः
4. ग्रामदेवः
5. अश्वघोषः
6. 200-400 ई.

2.2

1. शङ्कुमहोदयः
2. अभिनवगुप्तः
3. भावानाम् अभिव्यक्तिः
4. आचार्यः हेमचन्द्रः

2.3

1. त्रयोदशाध्याये
2. नाट्यशास्त्रस्य विंशतितमे अध्यायस्य विषयः
3. षडविंशतिः अध्याये
4. एकोविंशतिः अध्याये

2.4

1. भारतेन

टिप्पणी

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

2.5

2. द्वे-रूपके उपरूपके च
3. दशम्
4. अष्टादशः

1. अंगिका वाचिका सात्विका आहार्या च।
2. लोकधर्मी नाट्यधर्मी च
3. चतुः
4. द्वे प्रकारे। देवी च मनुषी च